

ΤΑ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΟΡΘΟΔΟΞΑ ΝΕΚΡΟΤΑΦΕΙΑ ΤΗΣ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ ΤΟ 19ο ΑΙΩΝΑ

"Οταν στά 1979 μού άνατέθηκε άπό τὸ Λαογραφικὸ καὶ Ἐθνολογικὸ Μουσεῖο Μακεδονίας ἡ ἔρευνα πάνω στὸ θέμα «τὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης Εὐαγγελίστρια», σὰν μιὰ ἀρχὴ γιὰ μιὰ γενικότερη μελέτη πάνω στὰ σύγχρονα νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, δὲν εἶχα καθόλου φαντασθεῖ πώς θὰ μποροῦσε αὐτὴ νὰ δώσει ἀφορμὴ γιὰ ἔρευνα στὸν πιὸ πίσω ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια χρόνο.

Μὲ τὸ ξεκίνημα ὅμως κιόλας τῆς μελέτης αὐτῆς, ἀνακινήθηκε ἡ περιέργεια, ποὺ πάντα αἰσθανόμοιν ὅταν τύχαινε νὰ περάσω ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας, νὰ μάθω δηλαδή, ἀν ἡταν τρόπος, ποιὸ καὶ ποὺ ἡταν τὸ νεκροταφεῖο ποὺ ὑπῆρχε πρὶν ἀπ' αὐτήν. Αὐτοὶ οἱ τάφοι, αὐτὰ τὰ δονόματα, αὐτὰ τὰ μαρμάρινα στολίδια, αὐτὸ τὸ γνωστὸ σὲ δλους τοὺς συμπολίτες μας περιβόλι τί εἶχε γιὰ προηγούμενο; Ποῦ, πρὶν ἀπ' αὐτό, συνέχιζαν νὰ κατοικοῦν τὴν πόλη τους οἱ Θεσσαλονικεῖς, ὅταν τελείωνε σ' αὐτὴν ἡ ἐπίγεια ζωὴ τους;

Μὲ τὴν ἐπιθυμία νὰ δοθεῖ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα, ἄρχισα, παράλληλα μὲ τὴν ἔρευνηση τοῦ θέματος «Εὐαγγελίστρια», νὰ προσπαθῶ νὰ βρῶ στοιχεῖα, παλαιότερα ἀπ' αὐτήν, σὲ κείμενα καὶ σὲ ἀρχεῖα τοῦ περασμένου αἰώνα. Καὶ δσον ἀφορᾶ στὸ θέμα «Εὐαγγελίστρια», ναὶ μὲν δὲν ὑπῆρχαν βοηθήματα, μιὰ ποὺ κανεὶς δὲν εἶχε ἀσχοληθεῖ μέχρι στιγμῆς μ' αὐτήν, ὑπῆρχε ὅμως αὐτὴ ἡ ἴδια μὲ τὰ μνημεῖα τῆς καὶ μὲ τὰ ὅσα γραπτὰ στοιχεῖα τῶν ἀρχείων τῆς ἔχουν σωθεῖ. "Οσον ἀφορᾶ ὅμως στὴν ἱκανοποίηση τοῦ ἐρωτήματος, τί ὑπῆρχε ἀμέσως πρὶν ἀπ' αὐτήν, μπορῶ νὰ πῶ δτι ὑπῆρχε τὸ «τίποτα».

Κανένα ὄλικὸ ἀπομεινάρι, κανένα ἔγκυρο γραπτὸ στοιχεῖο, οὔτε μιὰ προφορικὴ πληροφορία· ἡ λήθη εἶχε σκεπάσει τὰ πάντα. Οἱ μνῆμες ποὺ σώζονται μὲ τὴν παράδοση ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ἡταν ἐλάχιστες καὶ ἀβέβαιες. Σκόρπιες φράσεις μέσα σὲ Μακεδονικὰ ἡμερολόγια¹ βαλμένες «παρεμπι-

1. «Μακεδονικὸ ἡμερολόγιο», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216: ὑπὸ Ν. Χριστοδούλου, 'Ο Ἀγιος Παῦλος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἀγίασμά του. Τὰ ὅσα λέει γὰ τοὺς χώρους στοὺς δόποίους ἔθαβαν οἱ Ἑλληνες τοὺς νεκροὺς δὲν ἀποτελοῦν τὸ κύριο θέμα τῆς μελέτης του, ἐκτὸς αὐτοῦ δὲν στηρίζει πουθενά τὴν πληροφορία ποὺ μᾶς δίνει. Πιθανότατα τὴν ἔχει πάρει ἀπὸ τὴν προφορικὴ παράδοση.

πτόντως» σε μελέτες ἄσχετου θέματος. Και είναι ἀλήθεια περίεργο, τὸ δτὶ αὐτοὶ ποὺ ἔγραψαν κείμενα στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα μᾶς μιλοῦν μέσα σ' αὐτὰ ἡ γιὰ νεκροταφεῖα σύγχρονά τους ἡ γιὰ πολὺ παλιά. Κανένας ὑπαινιγμὸς γιὰ τὸ λίγο πιὸ πρίν. "Οταν λ.χ. ὁ Μωραϊτόπουλος¹ μιλεῖ γιὰ νεκροταφεῖο τῆς ἐλληνικῆς ὁρθόδοξης κοινότητας ἐννοεῖ τὴν Εὐαγγελίστρια. Τὸ ἴδιο κάνει καὶ ὁ P. Perdrizet², ὅταν ἀναφέρει τὰ σύγχρονά του νεκροταφεῖα μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ τὸ ἐλληνικό. 'Ο Παπαγεωργίου³ πάλι μᾶς μιλεῖ γιὰ τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, ποὺ ἔγινε ἀκόμη ἀργότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια. Καὶ τέλος, ὅλοι οἱ ἄλλοι ποὺ ἀσχολήθηκαν μὲ τὴν περιγραφὴ τάφων καὶ νεκροταφείων τῆς Θεσσαλονίκης, ἀφησαν γραπτὰ ποὺ ἀναφέρονται σὲ τάφους, νεκροταφεῖα καί. κυρίως, ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς τῶν μακεδονικῶν, ρωμαϊκῶν, πρώτων χριστιανικῶν καὶ βυζαντινῶν χρόνων⁴.

Γιὰ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας καμιὰ μνεία ἐκτὸς ἀπὸ τὴ μικρὴ περιγραφὴ τοῦ A. Pisani⁵, ποὺ δῶμας ἀναφέρεται σὲ νεκροταφεῖα τουρκικά, καὶ κάποια φθαρμένη ἐνθύμηση, πιθανότατα τοῦ 1622, ὅπως τὴν ἀναφέρει ὁ A. Bakalopoulouς στὴν Ἰστορία του τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 105, σὲ ὑποσημείωση, ποὺ λέει δτὶ «...ἐμάλωσαν οἱ χριστιανοὶ μὲ τούς... Ἐβραίους καὶ ἐνίκησαν οἱ χριστιανοὶ καὶ ἐπῆραν τόπον πλησίον εἰς τὸ τειχόκαστρον καὶ θάφτουν».

Ἡ ἐνθύμηση είναι βέβαια χρησιμότατη, ἀλλὰ ἀόριστη ὡς πρὸς δύο

1. Γ. Κ. Μωραϊτόποντος, Τοπογραφία Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1883, σ. 12.

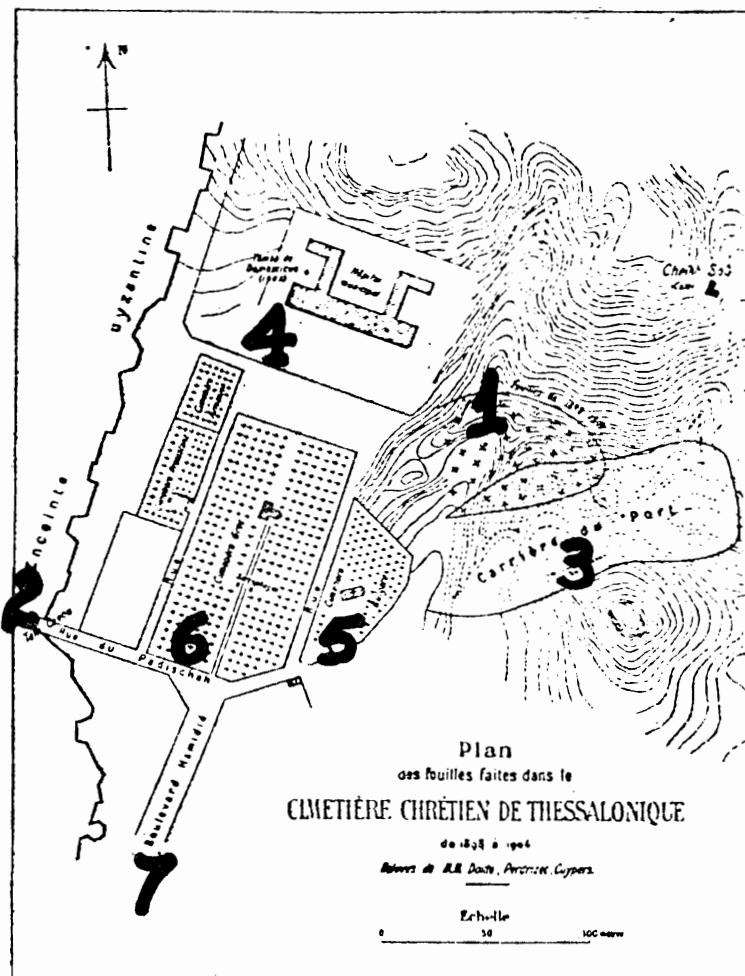
2. P. Perdrizet: «Le cimetière chrétien de Thessalonique», *Mélanges d'Archéologie et d'Histoire, École de Rome* XIX (1899) 541. Στὴν ἀρχὴ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ σύγχρονά του καὶ τὸ ἐλληνικό, παρακάτω συνεχίζει (σ. 545-8) περιγράφοντας τὸ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο ποὺ ἀνασκάφηκε στὸ λόφο μεταξὺ βουλγαρικοῦ νεκροταφείου καὶ Σέιχ-σού, κατὰ τὴ διάρκεια τῶν ἐργασιῶν ποὺ ἔκανε ἡ Γαλλικὴ Ἐταιρεία Λιμένος Θεσσαλονίκης στὰ 1898, γιὰ ἔξαγωγὴ πέτρας ἀπὸ τὰ ἐκεῖ λατομεῖα. Βλ. σχέδιο 1.

3. Π. Παπαγεωργίου, Λόγος ρηθεὶς ἐπὶ τοῖς ἐγκαινείοις τοῦ ἱεροῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης, ἐν Ἀθήναις 1900.

4. Βυζαντινὸ νεκροταφεῖο μὲ τὴν ἔννοια τοῦ μεγάλου νεκροταφείου ἀνάλογου μὲ τὰ ἔξω τῶν τειχῶν νεκροταφεῖα τῶν εἰδωλολατρικῶν καὶ παλαιοχριστιανικῶν αἰώνων δὲν ἔχει ἐπισημανθεῖ. Τάφοι μόνον μέσα στὴν πόλη, καὶ κυρίως μέσα ἡ ἔξω ἀπὸ ἐκκλησίες, εἰναι οἱ 32 τάφοι τοῦ οἰκοπέδου τῆς γωνίας Ἰπποδρομίου καὶ Μανουσογιαννάκη («Ἀρχαιολογ. Δελτίον», τ. 29 [1973-74], μέρος Β' 3, Χρονικά, 1980), καθὼς καὶ οἱ πολλοὶ τάφοι ποὺ βρέθηκαν πρὶν λίγο καιρὸ καὶ ἀνασκάφονται ἀκόμη ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Βυζαντινῆς Ἐφορείας Θεσσαλονίκης, στὸ προστώο τῆς ἐκκλησίας τῆς Μονῆς Βλατάδων.

5. Περιγηγήτης τοῦ 18ου αἰ., ποὺ ἐπισκέφθηκε τὴν Θεσσαλονίκη. K. Μέρτζιον, Μνημεῖα Μακεδονικῆς Ἰστορίας, Θεσσαλονίκη 1947, σ. 193.

σημεῖα: α) "Αν ἡ λέξη τειχόκαστρο σημαίνει κάστρο τοῦ τείχους, γεννιέται ἡ ἀμφιβολία, γιὰ ποιὸ πύργο τοῦ τείχους πρόκειται καὶ ποιοῦ τείχους; "Αν θεωρήσουμε σὰν πιθανότερο πῶς πρόκειται γιὰ πύργο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ἥ ἀπλῶς γιὰ τὸ ἀνατολικὸ τείχος, τότε ἡ μεγάλη του ἔκταση μᾶς δυσκολεύει νὰ ἐπισημάνομε γιὰ ποιὸ σημεῖο πρόκειται. β) Οἱ χριστιανοὶ

Σχέδ. 1. Ἡ περιοχὴ τῶν νεκροταφείων Θεσσαλονίκης. 1. Παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο (ἀνασκαφὲς Doitte - Perdrizet Guypers 1898-1904). 2. Telli - Capou. 3. Latourme. 4. Lamotique. 5. Boulygariou. 6. Ennaguelis. 7. Σημεοινὴ ὁδὸς Βασ. Σοφίας.

ποὺ μάλωσαν μὲ τοὺς Ἐβραίους εἰναι δρθόδοξοι ἢ καθολικοί:

Ξέρομε δτὶ πρὶν ἀπὸ τὸ σημερινὸν νεκροταφεῖο τῶν καθολικῶν ὑπῆρχε κάποιο ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος τῆς Θεσσαλονίκης. Ὁ L. Abastado στὸ βιβλίο του «La perle de l'Égée», Salonique ce qu'elle fut (2η ἐκδοση, σ. 76 καὶ 136, πρόλογος μὲ χρονολογία 1918), μιλεῖ γιὰ νεκροταφεῖο τῶν καθολικῶν, στὸ ὄποιο ὁ καθολικὸς Ἱερέας Bonnien μετέφερε στὰ 1867 «des restes de catholiques inhumés dans l'ancien cimetière de Calamaria».

Τὸ πιθανότερο βέβαια εἰναι δτὶ ἡ ἐνθύμησῃ ἀναφέρεται στοὺς δρθόδοξους Ἐλληνες ποὺ ἀποτελοῦσαν καὶ τὸ πολυπληθέστερο χριστιανικὸ στοιχεῖο. Παρ' ὅλα αὐτὰ δὲν ἀποτελεῖ τελείως βάσιμο στοιχεῖο ποὺ νὰ μᾶς διδηγήσει σὲ ἀπολύτως θετικὲς διαπιστώσεις.

"Οσον ἀφορᾶ λοιπὸν στὸ γραπτὸ λόγο, δὲν μᾶς παρέχει τίποτε ποὺ νὰ μᾶς πληροφορεῖ σχετικά. "Οσον ἀφορᾶ σὲ εύρηματα, ὑπάρχουν ἐπιτύμβιες ἐπιγραφὲς ποὺ ὅμως βρέθηκαν μέσα στὴν πόλη, ὥστε νὰ μὴν μπορεῖ νὰ γίνει λόγος γιὰ κατάλοιπα νεκροταφείων τῆς τουρκοκρατίας, ἀλλὰ ἀπλῶς γιὰ τάφους¹ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς.

"Η πιὸ παλιὰ ἀπὸ τὶς ἐπιγραφὲς αὐτὲς εἰναι στὴ θέση της, στὸν τάφο τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη, ποὺ βρίσκεται ἐντοιχισμένος στὸ βόρειο τοῖχο τοῦ μεσαίου κλίτους τῆς βασιλικῆς τοῦ Ἀγίου Δημητρίου καὶ ἔχει χρονολογία 1481, τῶν πρώτων δῆλ. δεκαετιῶν τῆς ἐποχῆς αὐτῆς. "Η δεύτερη εἰναι ἐπισης τοῦ 15ου αἰώνα, ἀνήκει στὸν τάφο τοῦ Ἰωάννη Ἀργυροπούλου καὶ βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ Ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας. "Η τρίτη εἰναι τοῦ 17ου αἰώνα καὶ δὲν εἰναι γνωστὸ ποὺ βρέθηκε. Ἀνήκε στὸν τάφο ἐνὸς Ὁδηγητριανοῦ καὶ βρίσκεται τώρα στὸ μουσεῖο τῆς Rotonda².

Αὐτά, μὲ λίγα λόγια, ἡταν—σὲ μιὰ πρώτη ἔρευνα—ὅλα κι ὅλα τὰ στοιχεῖα ποὺ θὰ μποροῦσαν νὰ βοηθήσουν αὐτὸν ποὺ θὰ ἐπιχειροῦσε νὰ ἔρευνήσει τὸ θέμα: «ποιό, ἢ ποιά ἡταν τὰ νεκροταφεῖα ποὺ λειτουργοῦνσαν στὴ Θεσσαλονίκη, πρὶν ἀπὸ τὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια».

Tὰ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια δρθόδοξα ἐλληνικὰ νεκροταφεῖα

Ἐπρεπε, ώστόσο, ἀπὸ κάπου κανεὶς νὰ ξεκινήσει. Κι ὁ μόνος τρόπος ἡταν ν' ἀρχίσει μὲ μιὰν εἰκασία, μὲ τὸ συλλογισμὸ δτὶ, μιὰ ποὺ τὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, ἀπὸ τὰ ἀρχαῖα κιόλας χρόνια, λειτούργησαν λίγοπολὺ στὶς ἴδιες θέσεις ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ καὶ τὸ δυτικὸ της τεῖχος, γιατί

1. Μὲ τοὺς τάφους αὐτοὺς θὰ ἀσχοληθοῦμε παρακάτω.

2. Καὶ ἡ δεύτερη καὶ ἡ τρίτη ἐπιγραφὴ εἰναι καταχωρημένες στὸ βιβλίο τῶν Εὐθ. Τσιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου Τσιγαρίδα, Κατάλογος Χριστιανικῶν ἐπιγραφῶν στὰ Μουσεῖα τῆς Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 1979, μὲ τὸν ὑρ.54 καὶ 58,

καὶ τὸ πρὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖο τῆς νὰ μὴ βρισκόταν περίου κάπου ἐκεῖ.

Ο συλλογισμὸς ἡταν βέβαια λογικός, ἔπειτε ὅμως νὰ ἐπιβεβαιωθεῖ. Νὰ βρεθοῦν σίγουρες ἀποδείξεις. Τὸ δτι ὑπῆρχε ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ἡ ἀνάμνηση ὅτι ἐκεῖ, κάπου ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, θάβονταν οἱ δρθόδοξοι τῆς Ἑλληνικῆς κοινότητας τοῦ 19ου αἰ. «σὲ χῶρο ἐκτεταμένο καὶ κατὰ τρόπο ἄτακτο», ἀντὸ κανεῖς δὲν ἐπιζεῖ γιὰ νὰ τὸ βεβαιώσει¹. Ἡ μόνη σίγουρη ἀπόδειξη θὰ ἡταν νὰ βρεθεῖ ἔνα ἐπίσημο γραπτό, ἢ τουλάχιστον—ἄν ἐπρόκειτο γιὰ ἄλλα ἀνεπίσημα κείμενα—νὰ εἴχαμε ἀπὸ δύο ἢ τρία τὴν ὥδια πληροφορία. Ἐπειδή, ὅσο κι ἄν προσπάθησα νὰ βρῶ τὴν πληροφορία ἀντὴ σὲ κείμενα συγγραφέων ποὺ ἔχουν ἀσχοληθεῖ μὲ τὴ Θεσσαλονίκη τοῦ περασμένου αἰώνα, δὲν μπόρεσα νὰ τὸ κατορθώσω, κατέψυγα στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱ. Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ποὺ στὸν καιρὸ τῆς τουρκοκρατίας ἔργο τῆς ἡταν ἡ ὀιαχείριση² τῶν πραγμάτων τῆς Ἑλληνικῆς δρθόδοξης κοινότητας, καὶ στὰ ἀρχεῖα τῆς «Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος»³, ποὺ ἡ ἴδρυσή της ἔχει γίνει μέσα στὸ 19ο αἰώνα. Πράγματι, τρία ἔγγραφα ποὺ βρῆκα στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ μοῦ ἔδωσαν τὴν ἀπάντηση ποὺ ζητοῦντε τὸ ἐρώτημα, «ποῦ θάβονταν οἱ Θεσσαλονικεῖς πρὶν δημιουργηθεῖ τὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια».

Μιὰ πρώτη μνεία γιὰ τὴν ὑπαρξὴ καὶ τὴ θέση τοῦ πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφείου βρῆκα σ' ἔνα βιβλιαράκι τῶν ἀρχείων τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητας⁴, στὸ ὄποιο ὁ Κ. Τάττης, μέλος τοῦ διοικητικοῦ συμβουλίου της, ἐκέθετοντας μὲ συντομίᾳ τὸ ἱστορικὸ τῆς ἴδρυσης τῆς Εὐαγγελίστριας, λέει τὰ ἔξης: «Κατὰ τὸ ἔτος 1875 συνεβλήθη ἡ Φιλόπτωχος Ἀδελφότης διὰ πράξεως ἐπισήμου μετὰ τῆς ἀντιπροσωπείας τῆς ἡμετέρας Κοινότητος, ὅπως διὰ τῶν ἀποθεματικῶν αὐτῆς περιτειχίσῃ καὶ διακοσμήσῃ τὸ πρὸς Ἀνατολὰς τῆς πόλεως μας κείμενον ἀρχαῖον ἀλλ' ἐντελῶς παρημελημένον Νεκροταφεῖον τῆς ἡμετέρας Κοινότητος».

Οτι ἐδῶ γίνεται λόγος γιὰ τὸ μέχρι τότε «ἐν λειτουργίᾳ» νεκροταφεῖο τῆς κοινότητας, εἶναι εὐνόητο. Ἀπίθανο θὰ ἡταν ν' ἀναθέσει ἡ ἔλλ. κοινότης στὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα νὰ «περιτειχίσῃ καὶ διακοσμήσῃ» κάποιο ἀπὸ παλιὰ ἀχρηστεμένο νεκροταφεῖο, καὶ ὅχι αὐτὸ ποὺ ἔξακολου-

1. Ο Χριστοδούλου ποὺ τὸ ἀναφέρει ἀντὸ («Μακεδ. Ἡμερολόγιο», Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216), φαίνεται ὅτι καὶ αὐτὸς τὸ ἔχει ἀκουστὰ του μόνο.

2. Στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ὁ μητροπολίτης ἡταν οὐσιαστικὰ ὁ ἀνώτατος ἄχων τῆς Ἑλληνικῆς δρθόδοξης κοινότητας.

3. «Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἀνδρῶν», ποὺ ίδρυθηκε στὰ 1871 καὶ διακρίθηκε γιὰ τὴ φιλανθρωπικὴ καὶ ἰθνικὴ τῆς δράση, στὰ δύσκολα γιὰ τὸν ἔλληνισμὸ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας.

4. «Ἐκθεσις τῶν πεπραγμένων ἀπὸ τῆς 1ης Μαΐου μέχρι τῆς 30ῆς Ἀπριλίου 1892», σ. 4 (‘Αρχεῖα Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος).

θοῦσε νὰ βρίσκεται σὲ λειτουργία. "Αλλωστε καὶ ἡ φράση: «ἀλλ᾽ ἐντελῶς παρημελημένον» δὲν θὰ εἶχε θέση, ἀν ἐπρόκειτο γιὰ νεκροταφεῖο σὲ ἀχρηστία ἀπὸ καιρό. Ὡς πρὸς τὴν θέση του, ἡ φράση τῆς "Εκθεσῆς ἀνυφέρει ὅτι βρίσκεται «πρὸς Ἀνατολάς». "Ολ' αὐτὰ μᾶς κάτι τείνουν νὰ πληροφορήσουν, λίγα δῆμως καὶ ἀδριστα, καθὼς εἶναι, δὲν δίνουν τίποτε τὸ δριστικὰ θετικό.

'Αντίθετα, ἡ ἐπιστολὴ ποὺ βρῆκα στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης¹, καὶ ποὺ ἀπευθύνεται ἀπὸ τὸ διοικητικὸ συμβούλιο τῆς Φ.Α. πρὸς τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἀθανάσιο, δίνει σαφὴ ἀπάντηση στὸ ἐρώτημα: ποὺ βρισκόταν τὸ ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια νεκροταφεῖο τῆς ἑλληνικῆς ὁρθοδοξῆς κοινότητας. Τὸ κύρος τοῦ παραλήπτη (μητροπολίτης Θεσσαλονίκης) καὶ τοῦ ἀποστολέα (διοικ. συμβούλιο Φ.Α., σωματείου μὲ γνωστὴ ἑθνικὴ δράση) μᾶς πείθει ὅτι τὰ λεγόμενα ἀνταποκρίνονται στὴν πραγματικότητα. 'Η ἐπιστολή, σὰν τὸ μόνο πλῆρες αὐθεντικὸ στοιχεῖο ποὺ ἔχομε γιὰ τὸ ἀμέσως πρὸ τῆς Εὐαγγελίστριας ἀνατολικὸ νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης, ἀξίζει νὰ παρατεθεῖ ὀλόκληρη.

*Φιλόπτωχος Ἀδελφότης
Θεσσαλονίκης*

Ἄρ. 53

Ἐν Θεσσαλονίκῃ τῇ 10ῃ Αὐγούστου 1895

Παραγιώτατε

Τὸ ἥμετερον Διοικητικὸν Συμβούλιον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ λόπης τον παρατηρεῖ οτι τὸ παρὰ τὴν Τάπιαν ἐκτεταμένον γῆπεδον τοῦ ἀρχαίου Νεκροταφείου τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος ἐν τῷ δυοίω χιλιάδες τάφων τῶν προγόνων ἡμῶν κεῖνται καταπατεῖται ὑπὸ τοῦ τυχόντος, ἐν καιρῷ δὲ βροχῶν ἀναφαίνονται πολλάχοῦ τὰ ὄστα τῶν ἐνταφιασθέντων πρὸς μεγίστην θλίψιν παντὸς παρατηρητοῦ. Ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν λόγῳ γηπέδου ἐχαράχθη καὶ ὄδος χάσιν συντομίας τῶν μεταβανόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πόλης πρὸς τὴν Καλαμαιάν, ἐπειδὴ συγχρόνως ἔνεκα θρησκευτικῶν καὶ ἄλλων εἰνεύτων λόγων τὰ τοιαῦτα Νεκροτοφεῖα δὲν ἐπιτρέπεται νὰ χρησιμοποιοῦνται δι᾽ ἄλλους σκοπούς ἀλλὰ ἀνήκουσιν εἰς τὴν Κοινότητα εἰς τὴν πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων... χρ... (δυσανάγνωστο) διετέθησαν, ἐπειδὴ καὶ οἱ ἄλλοι σύνοικοι λαοὶ πρὸς τὸν εἰρημένον σκοπὸν περιτροπούσιντες τὰ δικαιώματά των ἀπὸ ἵκανον χρόνουν ἥρξαντο περιτευχίζοντες τὰ μεγάλης ἐκτάσεως ἀρχαῖα καὶ νέα νεκροταφεῖα των, καὶ ἐπειδὴ τὸ αὐτὸ δικαιώμα ἐκ τοῦ Νόμου πέκτηται καὶ ἡ ἥμετέρα Κοινότης, ἢθεωρήσαμεν ἀναγκαῖον καὶ ἐγγράφως νὰ καθυποβάλωμεν τὰς σκέψεις μας ταύτας τῆς

1. Ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, φάκελος Φ. Α. Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι καταχωρημένη στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης μὲ τὸν ἄρ. 9758.

‘Υμετέρᾳ Παναγιότητι ἐπὶ τῷ τέλει ὅπως ἀν ἐγκρίνητε ζητηθῇ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἡ δωρεὰν ἄδεια περιτειχίσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου ἵνα μὴ καταπατοῦνται οἱ τάφοι τῶν προγόνων μας καὶ καταληφθῇ ὑπὸ τοῦ τυχόντος τὸ ἐγκαταλεῖ.....) τὸ μόνον σπουδαῖον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν γήπεδον τοῦτο ἐπὶ τοῦ διοίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκρούς της.

Ἐχοντες τὴν ἐλπίδα ὅτι ἀποδεικνύοντες τὴν σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος εἰς τὴν ἐγνωσμένην μέριμναν τῆς Ὕμετέρας Παναγιότητος οὐδόλως ἀμφιβάλλομεν ὅτι καὶ ὑπὸ τῶν ἀρχῶν τῆς Κοινότηος τὸ ζήτημα θέλει κατανοηθῆναι καὶ συντόνως θέλουσι ἐπεξεργασθεῖ τὰ χρειώδη ἐπ' ἀγαθῷ τῆς Ὕμετέρας Κοινότητος.

Ἐπὶ τούτοις κατασπαζόμενοι τὴν Ὅμετέραν Δεξιὰν διατελοῦμεν τῆς Ὅμετέρας Παναγιότητος

Πειθήρια Πνευματικὰ Τέκνα

‘Ο Πρόεδρος

‘Ο γραμματεὺς

‘Αθ. ‘Αντωνιάδης

.....

Στὸ κάτω μέρος τῆς πρώτης ἀπὸ τὶς δύο σελίδες τῆς ἐπιστολῆς εἶναι γραμμένο:

Πρὸς τὴν Αὐτοῦ Παναγιότητα
τὸν Μητροπολίτην Θεσσαλονίκης
Κύριον Κύριον Ἀθανάσιον
κλ.π. κλπ. ἐνταῦθα.

Δὲν χωρεῖ ἀμφιβολία, νομίζω, πώς στὴν ἀποκαλυπτικότατη αὐτὴ ἐπιστολὴ ὑπάρχουν ἀρκετὰ σημεῖα ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν στὸ θετικὸ συμπέρασμα πώς ἐδῶ ὁ λόγος γίνεται ἀναντίρρητα γιὰ νεκροταφεῖο ἀμέσως προηγούμενο τῆς Εὐαγγελίστριας. Τὰ κυριότερα καὶ πιὸ διαφωτιστικὰ εἶναι τὰ ἔξῆς:

α) Ἡ φράση: «...τὸ μόνον σπουδαῖον ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν γήπεδον τοῦτο, ἐπὶ τοῦ διοίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκρούς της». Ἄν σκεφθοῦμε ὅτι ἡ ἐπιστολὴ εἶναι γραμμένη στὰ 1895, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ εἰκοσαετία αὐτὴ γιὰ τὴν ὁποία γίνεται λόγος μᾶς φέρνει πίσω στὰ 1875, χρονιὰ πού, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω. ίδρυθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια.

β) Ἡ φράση: «...ὅπως ζητηθῇ ὑπὸ τῶν ἀρμοδίων ἡ δωρεὰν ἄδεια περιτειχίσεως καὶ τοῦ τμήματος τούτου....», δείχνει πώς ἔνα τμῆμα τῆς περιοχῆς ἔχει ἥδη περιτειχισθεῖ. Κι αὐτό, ἂν σκεφθοῦμε πώς ἡ ἐπιστολὴ γιὰ τὴν ὁποία μιλοῦμε ἔχει γραφεῖ στὰ 1895, ταιριάζει πολὺ καλά μὲ τὴν περιτειχισην ἐνὸς τμήματος τῆς ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος περιοχῆς τῆς ἐλληνι-

κῆς κοινότητας ποὺ ἀπετέλεσε ἀμέσως μετὰ τὸ 1875 τὸ νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας.

Δὲν ύπάρχει λοιπὸν περιθώριο γιὰ ἀμφιβολία ὅτι τὸ νεκροταφεῖο, γιὰ τὸ ὄποιο μιλεῖ ἡ ἐπιστολὴ «...ἐπὶ τοῦ ὄποίου ἡ Κοινότης ἡμῶν μέχρις εἰκοσαετίας ἀπὸ σήμερον ἔθαπτε τοὺς νεκρούς της....», εἶναι ἐκεῖνο ποὺ λειτουργοῦσε μέχρι τὸ 1875, χρονιὰ ποὺ ἰδρύθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια.

Στὴ θέση τοῦ ἑρωτήματος τὶ ὑπῆρχε ἀμέσως πρὶν ἀπ' αὐτὴν ἔρχεται νὰ συμπληρώσει τὸ κενὸ ἔνα συγκεκριμένο νεκροταφεῖο ποὺ ἡ Ὕπαρξή του ἔχει ἐπισημαθεῖ χάρη στὴν πρὸς τὸν μητροπολίτη Θεσσαλονίκης ἐπιστολή: τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» νεκροταφεῖο.

Τὸ πόσο πίσω μέσα στὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας ἔφθανε ἡ χρήση του μὲ τὴ μορφὴ καὶ τὴν ἔκταση αὐτὴ δὲν μποροῦμε νὰ τὸ ἔξακριβώσουμε. Μποροῦμε δῆμος νὰ ὑποθέσουμε, ἔχοντας πολλὲς πιθανότητες νὰ φθάνομε τὴν πραγματικότητα, ὅτι κάλυπτε ὅλους τοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας¹. Αὐτὴ ἄλλωστε ἦταν καὶ ἡ πρώτη μου εἰκασία στὴν ἀρχὴ τῆς ἔρευνας. Μὲ τὴ διαφορὰ ὅτι τότε ἦταν ἀπλῶς μιὰ εἰκασία, ποὺ τώρα ἐπιβεβαιώνεται: ὅτι δηλ. τὸ νεκροταφεῖο ἀμέσως πρὶν ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια βρισκότων στὴ θέση ὅπου λειτουργοῦσαν ἔξι ἀρχῆς τὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης τὰ ἔξι ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, καταλαμβάνοντας τὸ καθένα μιὰ μεγαλύτερη ἢ μικρότερη ἔκταση καί, μερικὰ ἢ δλικά, ἐπάλληλη θέση μὲ τὸ πέρισμα τῶν αἰώνων καὶ τῶν χιλιετηρίδων. Καὶ μὲ μιὰ ἀκόμη διαφορά: ὅτι τὸ νεκροταφεῖο αὐτὸ μποροῦμε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, νὰ τὸ ἐντοπίσουμε καὶ νὰ προσδιορίσουμε ἐπακριβέστερα—σὲ σχέση μὲ τὰ προηγούμενα—τὰ ὅριά του.

Πράγματι, μέσα στὴν ἐπιστολὴν ὑπάρχουν δύο φράσεις-κλειδιά, ποὺ μᾶς ὁδηγοῦν στὸν ἐντοπισμό του: α) ἡ φράση: «παρὰ τὴν Τάπιαν», καὶ β) ἡ φράση: «Ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως, διὰ τοῦ ἐν λόγῳ γηπέδου ἔχαράχθη καὶ ὁδὸς χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν...».

Ἡ πρώτη φράση ἀναφέρει ὅτι τὸ νεκροταφεῖο βρίσκεται κοντὰ στὴν «Τάπια». Τάμπια, ὅπως ξέρομε ἀπὸ τοὺς παλιοὺς Θεσσαλονικεῖς, λεγόταν ἡ περιοχὴ ποὺ βρίσκεται τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, μέχρι τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. ባ περιοχὴ πῆρε τ' ὄνομά της ἀπὸ ἔνα μικρὸ ὄχυρὸ ποὺ ὑπῆρ-

1. Στὴν ὑπόθεση αὐτὴ μᾶς ὁδηγεῖ καὶ ἡ φράση μὲ τὴν ὄποια ἀρχίζει ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ μητροπολίτη Ἀθανάσιο: «Τὸ ἡμέτερον Διεικητικὸν συμβούλιον ἀπὸ πολλοῦ μετὰ λύπης του παρατηρεῖ ὅτι τὸ παρὰ τὴν Τάπιαν ἔκτεταμένον γῆπεδον τοῦ ἀρχαίου Νεκροταφείου τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος, ἐν τῷ ὄποιῳ χιλιάδες τύφων τῶν προγόνων ἡμῶν κείνται...». ባ Ὕπαρξη χιλιάδων τάφων ἀποδεικνύει μακρόχρονη λειτουργία τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ.

χεὶς ἐκεῖ μέχρι τὰ τέλη τοῦ 19ου αἰώνα. Γιὰ τὸ δχυρὸς αὐτό, ἡ τάμπια, δπως λεγόταν τουρκικά, ἔχομε ἀπὸ διάφορους συγγραφεῖς¹ πληροφορίες περισσότερο ἢ λιγότερο συγκεκριμένες, ἀπὸ τις ὅποιες βγαίνει τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ ντάμπια αὐτὴ ἦταν νεότερο δχυρωματικὸς ἔργο, κτισμένο μετὰ τὰ μέσα τοῦ 18ου αἰ., καὶ ὅτι βρισκόταν στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, πολὺ κοντά στὴ θέση ὅπου σήμερα τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Ὁ προσδιορισμὸς «παρὰ τὴν Τάπιαν» δὲν μπορεῖ παρὰ νὰ σημαίνει: τὸ δίπλα ἢ πολὺ κοντά σ' αὐτὴν.

Οσο γιὰ τὴν «χρυσὴν πύλη», ποὺ ἀναφέρεται στὴ δεύτερη φράσῃ, εἶναι φανερὸς ὅτι δὲν πρόκειται ἐδῶ γιὰ τὴν πύλη τοῦ δυτικοῦ τείχους, ἀλλὰ γιὰ τὴν ἐπὶ τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου πύλη ποὺ ὑπῆρχε στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος καὶ ποὺ οἱ Τούρκοι, ἔχοντάς την κλείσει παλιά, τὴν ξανάνοιξαν στὰ 1874². Τότε τῆς δόθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες ἡ ὀνομασία «Νέα χρυσὴ πύλη»³. Ἡ ὁδός⁴, λοιπόν, «ἡ ὅποια ἐχαράχθη χάριν συντομίας τῶν μεταβαι-

1. Γιὰ τὴν Τάμπια, ἡ Ντάμπια στὰ τουρκικά, ποὺ σημαίνει προμαχώνας, παίρνομε ὅμεσες ἡ ἔμπιεσες πληροφορίες ἀπὸ τὰ κείμενα τῶν: Γ. Κ. Μωραΐτόπουλος. ὁ.π., σ. 13 καὶ 25, Ν. Σχινᾶ, Ὁδοιπορικαὶ σημειώσεις, σ. 182, Κ. Τάτη ἡ ἄρθρο σὲ μακεδονικὸ ἡμερολόγιο («Γόρδιος Δεσμός», 1915, τοῦ Χ. Γ. Γουγούση, σ. 67), ὅπου ἀναφέρονται δύο τάμπιες, πράγμα ποὺ δὲν ἀναφέρεται ἀπὸ κανέναν ἄλλον. Ἱ. Βασδραΐδης, Ἱστορικὰ ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α', Θεσσαλονίκη 1952, σ. 200, ὅπου στὴν «Καταγραφὴ τῶν ἐν τοῖς φρουρίοις τῆς Θεσσαλονίκης ὑπαρχόντων τηλεβόλων καὶ πυρομαχικῶν», γραμμένη στὰ 1733, δὲν ἀναφέρεται πουθενά κάποιο δχυρὸς ποὺ νὰ μπορεῖ νὰ τωτισθεῖ μὲ τὴν Τάμπια, πράγμα ποὺ σημαίνει ὅτι αὐτὴ κτίσθηκε μετὰ τὸ 1733. Ὁ καθ. Ν. Μουτσόπουλος στὸ βιβλίο του Θεσσαλονίκη 1900-1917, σ. 47, τοποθετεῖ τὴν Τάμπια πίσω ἀπὸ τὸ σημερινὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο. Δὲν ξέρω ἂν αὐτὴ τὴν θέση τὴν βρήκης σὲ παλιὸ χάρτη τῆς Θεσσαλονίκης. Στὸ παλιὸ τόπο σχεδιάγραμμα τῆς Θεσσαλονίκης τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης μὲ χρονολογία 1897 (σχέδιο ἀρ. 2) (ἀντὸ τουλάχιστον εἶχε τὴν καλοσύνη νὰ βρεῖ στὰ ἀρχεῖα μὲ παλαιότερη χρονολογία ὁ κ. Στάμος, διευθυντὴς τοῦ Τοπογραφικοῦ Τμήματος τοῦ Δήμου) δὲν ὑπάρχει σημειωμένο κτίσμα ποὺ μπορεῖ νὰ θεωρηθεῖ προμαχώνας στὸ σημεῖο αὐτό.

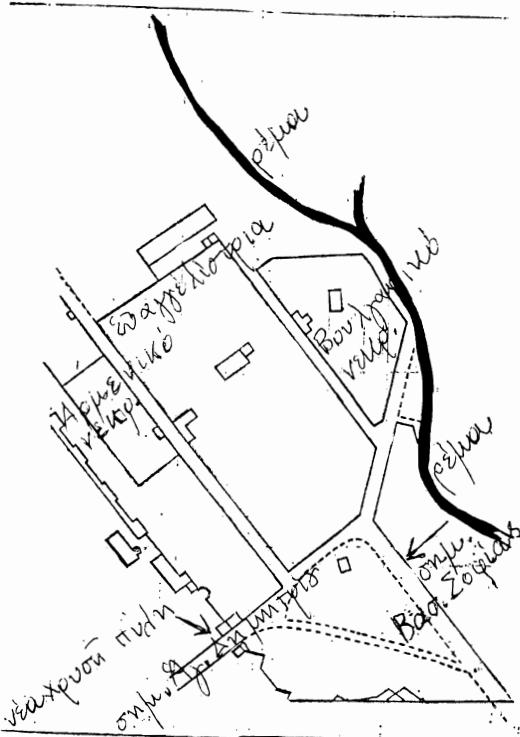
Στὸ χάρτη, ἀντίθετα, τῶν P. Perdrizet-Doitte τοῦ 1905 (σχεδιάγραμμα μὲ ἀρ. 1 ποὺ παρουσιάζει τὸ χῶρο τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ 1898-1899 ποὺ ἀπεκάλυψαν τὸ παλαιοχριστιανικὸ νεκροταφεῖο) σημειώνεται καθαρὰ στὸ ἀντ. τεῖχος, καὶ σὲ θέση λίγο πιὸ χαμηλὰ ἀπὸ τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο, ἔξαγονικός πύργος. Ἀντίθετα ἀνοεῖται τελείως στὸ σχέδιο τὸ κατεστρυμμένο κτίσμα ποὺ σώζεται ὑκόμη πίσω ἀπὸ τὸ Κεντρικό.

2. O. T. a frali, Topographie de Thessalonique, 1913, σ. 97 τοῦ α' τόμου. Πιθανότατα τὸ ἄνοιγμα τῆς πύλης ἔχει σχέση μὲ τὴν διάνοιξη τῆς σημερινῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου ἀπὸ τὸ Μιδάτ-πασά, στὰ 1875 (βλέπε Telli-Capou στὸ σχέδιο 1).

3. Γιὰ τὴν Νέα Χρυσὴν Πύλην ἔχουν λεχθεῖ πολλὰ καὶ διάφορα ἀπὸ τοὺς συγγραφεῖς σχετικά μὲ τὴν ὀνομασία της. Τὸ σίγουρο εἶναι ὅτι βρισκόταν πράγματι στὴ θέση ποὺ ἀναφέραμε καὶ ὀνομαζότων ἀπὸ τοὺς Τούρκους Telli-Capou, καθὼς ἐπίσης καὶ Γκιομούζκαπού, κατὰ τὸν Γ. Γούναρη (Γ. Γούναρη, Τὰ τείχη τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 32).

4. Στὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης βλέπομε τὴν ὁδὸ ποὺ φτάνει ἀπὸ κάτω ἀπὸ τὸ Λ. Πύργο μέχρι τὴν Εὐαγγελί-

νόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν»¹, θὰ ἦταν δρόμος ποὺ ἄρχιζε ὁπωσδήποτε ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος στὸ σημεῖο τῆς σημερινῆς

Σχέδ. 2. Σχέδιο βασισμένο σὲ χάρτη τοῦ 1897
τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης

*Αγ. Δημητρίου κοντά στὸ νεκροταφεῖο Εὐαγγελίστρια, καὶ θὰ κατευθυνόταν ἡ πρὸς τὰ κάτω πρὸς τὴν πύλη τῆς Καλαμαριᾶς, κατεβαίνοντας παράλ-

στρια καὶ ποὺ διανοίχθηκε στὰ 1889 (R i s a l ,Salonique, la ville convoitée, σ. 260). Ὁ χῶρος ὅπου βρίσκεται σήμερα τὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο εἶναι στὸ σχέδιο κενός, καὶ ἔνα εἰδος παρακλάδι τῆς ὁδοῦ ποὺ ἀνεβαίνει βλέπουμε νὰ στρέφει καὶ νὰ διευθύνεται ἀριστερά, πρὸς τὸ σημεῖο διού ηταν ἡ Νέα Χρυσὴ Πύλη τοῦ ἀντ. τείχους στὴ σημερινὴ Ἀγ. Δημητρίου. Πιθανὸ εἶναι νὰ πρόκειται γιὰ τὴν «οδὸν ἡ ὁποίᾳ ἐχαράχθη χάριν συντομίας... κ.λ.», (σχέδιο 2).

1. Καλαμαριά, ὅπως εἶναι γνωστό, λεγόταν κατ' ἄρχην ὁ χῶρος ὃ ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη τοῦ ἀνατ. τείχους στὴν ὁδὸν Ἑγνατία, ποὺ λεγόταν Πύλη τῆς Καλαμαριᾶς (ἡ παλιὰ Κασσανδρεωτική). Ὁ χῶρος ἔξω ἀπὸ τὴν πύλη λεγόταν καὶ πλατεία Καλαμαριᾶς. Καλαμαριά λεγόταν ἐπίσης καὶ γενικότερα ἡ ὑπαιθρος ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος. Μὲ τὸ ἴδιο ὄνομα δύνομαζόταν ἡ Χαλκιδική

ληλα πρὸς τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, ἢ πρὸς τὸν ἀνατολικὰ τοῦ τείχους χῶρο, ποὺ ἡταν γνωστὸς μὲ τὸ ἵδιο ὄνομα. Ἔτσι λοιπόν, ἔχοντας σὰν ἀφετηρία αὐτὰ τὰ δύο δεδομένα—τὴν Τάμπια δηλ. καὶ τὴ χρυσὴ πύλη—μποροῦμε νὰ ὁδηγηθοῦμε στὴν ἐξακρίβωση τῆς θέσης τοῦ νεκροταφείου γενικότερα καὶ εἰδικότερα τῶν ὄρίων του.

Γιὰ νὰ διευκρινίσομε τὸ ζήτημα αὐτὸ πρέπει πρῶτα νὰ ἐντοπίσομε τὴ θέση τῆς Τάμπιας, γιὰ τὴν ὅποια μιλᾶ ἡ ἐπιστολὴ πρὸς τὸ μητροπολίτη. Στὸ σημεῖο αὐτὸ ἔρχεται νὰ μᾶς μπερδέψει ἔνα ἄρθρο τοῦ Κ. Τάττη, γραμμένο στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο Γόρδιος Δεσμός», 1915, τοῦ Χ. Γ. Γουγούση. Στὴ σελ. 67 ὁ Κ. Τάττης, μιλώντας γιὰ τὴν ἴσχυρὴ δχύρωση τῆς Θεσσαλονίκης, γράφει: «...οἱ δύο πρὸς τὸ ἀνατολικὸν τεῖχος νεώτεροι προμαχῶνες (Τάμπιαι),». Αὐτὴ ἡ φράση θὰ μᾶς μπέρδευε πολύ, ἂν, εὐτυχῶς, ὁ Κ. Μωραϊτόπουλος σὲ δύο σημεῖα τῆς «Τοπογραφίας τῆς Θεσσαλονίκης» στὶς σελίδες 13 καὶ 25, δὲν ἀνέφερε τὴν Τάμπια καὶ τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας τῆς ἐποχῆς του ἔτσι, ὥστε νὰ μὴ μένει καμιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὴ θέση τῆς Τάμπιας, ποὺ ἄφησε μέχρι σήμερα τὸ δνομά της στὴν περιοχὴ ὅπου τὸ ἄγαλμα Καρατάσου¹. Πρόκειται γιὰ τὶς ἐξῆς δύο φράσεις: «Τάμπια—μικρὸν καὶ χαμηλὸν δχύρωμα κείμενον παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλληνικῆς Κοινότητας». Καὶ πιὸ κάτω: «Παρὰ τὸ μικρὸν δχύρωμα Τάμπια κεῖται καὶ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλληνικῆς Κοινότητος, περιτετιχισμένον καὶ ἔχον ἐν τῷ μέσῳ κομψὸν ναόν». Ἀν σκεφθοῦμε ὅτι ὁ Μωραϊτόπουλος γράφει αὐτὰ σὲ βιβλίο του τοῦ 1883, θὰ δοῦμε ὅτι τὸ νεκροταφεῖο τῆς ἐλληνικῆς κοινότητας γιὰ τὸ ὅποιο μιλεῖ εἶναι ἡ Εὐαγγελίστρια, ποὺ εἶχε ἡδη ἰδρυθεῖ στὰ 1875, καὶ ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ βρίσκεται στὴν ἴδια θέση. Ὡστε λοιπὸν ἡ Τάμπια ἡταν κοντὰ στὴν Εὐαγγελίστρια, «παρὰ τὸ νεκροταφεῖον τῆς Ἐλληνικῆς Κοινότητος», ἐκεῖ δηλ. ὅπου βρίσκεται ἡ περιοχὴ ὅποι τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, καὶ ποὺ οἱ παλιοὶ Θεσσαλονικεῖς δύνομαζαν «Τάμπια». Ἀπὸ τὴ στιγμὴ αὐτὴ παύει νὰ μᾶς ἐνδιαφέρει ἡ δεύτερη Τάμπια τοῦ Κ. Τάττη, ἐφόσον ἡ παράδοση μᾶς ἄφησε μὲ τὸ δνομα Τάμπια ἔνι μόνο προμαχώνα.

Μένει νὰ βεβαιωθοῦμε ὅτι αὐτὴ ἡ Τάμπια τοῦ Μωραϊτόπουλου ποὺ βρίσκεται «παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς Ἐλληνικῆς Κοινότητος», καὶ ποὺ συνδυαζόμενη μὲ τὸ παραδοσιακὸ ὄνομα «Τάμπια» ποὺ ὀρίζει τὸ χῶρο κοντὰ στὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου μᾶς κάνει νὰ πιστεύομε πώς πράγματι βρισκόταν ἐκεῖ, εἶναι ἡ ἴδια μὲ τὴν «Τάπια» τῆς ἐπιστολῆς πρὸς τὸ μητροπολίτη. Σ' αὐτὸ μᾶς βοηθεῖ ἡ φράση: «...ἐπειδὴ δὲ ἐσχάτως διὰ τοῦ ἐν λόγῳ

1. «Οταν λέμε περιοχὴ Καρατάσου δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὴ θέση τοῦ ἀγάλματος, ἀλλὰ τὸ χῶρο γενικότερα.

γηπέδου ἔχαράχθη καὶ ὄδὸς χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριάν...». Ξαναθυμίζομε ἐδῶ ὅτι ἡ χρυσὴ πύλη τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ Νέα Χρυσὴ πύλη τῆς ὁδοῦ Ἀγ. Δημητρίου, καὶ Καλαμαριὰ ὁ ἔξω τῆς πύλης τῆς ὁδοῦ Ἐγνατίας χῶρος. Αὐτοὶ ποὺ πήγαιναν ἀπὸ τὴν χρυσὴν πύλην στὴν Καλαμαριὰ περνοῦσαν ἀναγκαστικά, κατεβαίνοντας, ἀπὸ τὴν «Τάμπια Μωραΐτόπουλον» ἢ «Τάμπια παραδοσιακή, χώρου ὅπου τὸ ἄγαλμα Καρατάσου». Βεβαιωνόμαστε ἔτσι ὅτι ἡ Τάπια τῆς ἐπιστολῆς εἶναι ἡ αὐτή. Ἡ ἴδια δηλ. ποὺ ὁ Μωραΐτόπουλος τὴν τοποθετεῖ παρὰ τὸ Νεκροταφεῖον τῆς ἑλλ. κοινότητος (Ἐναγγελίστρια) καὶ ἡ παράδοση τὴν σώζει ἀπὸ στόμα σὲ στόμα ως «Τάμπια» κοντὰ στὸ ἄγαλμα Καρατάσου. Βεβαιωνόμαστε ἀκόμη ὅτι ἔνα τμῆμα, τὸ χαμηλότερο, τοῦ νεκροταφείου τοῦ «παρὰ τὴν Τάπιαν», βρίσκοταν χαμηλότερα ἀπὸ τὴν σημερινὴν Ἀγίου Δημητρίου, ὅπου τότε καὶ ἡ «χρυσὴ πύλη».

Τώρα λοιπὸν μποροῦμε νὰ ποῦμε ὅτι γιὰ τὰ νότια ὅρια τοῦ νεκροταφείου ὑπάρχουν τρεῖς ἐκδοχές: α) Χαμηλότερα ἀπὸ τὴν Τάμπια, πρὸς τὴν Ἐγνατία. β) Δίπλα στὴν Τάμπια. γ) Ψηλότερα ἀπὸ τὴν Τάμπια, ἀλλὰ πιὸ κάτω ἀπὸ τὴν Ἀγ. Δημητρίου. Ἀποκλείεται νὰ ἥταν ψηλότερα ἀπὸ τὴν Ἀγ. Δημητρίου, ἀφοῦ «οἱ μεταβαίνοντες ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης πρὸς τὴν Καλαμαριὰν» καταπατοῦσαν τοὺς τάφους. Τὰ νότια ὅρια λοιπὸν τοῦ νεκροταφείου βρίσκοταν στὴ θέση περίπου ὅπου σήμερα τὸ ἄγαλμα τοῦ Καρατάσου, ἀντίκρυ στὸ παλιὸ κτήριο τοῦ Πανεπιστημίου¹. Γιὰ τὰ δυτικὰ μᾶς ὁδηγεῖ ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, ποὺ σταματοῦσε ἀναγκαστικὰ τὴν ἔξαπλωση τοῦ νεκροταφείου.

Μένει νὰ ἰχνηλατηθοῦν τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ ὅρια. Καὶ πάλι τὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης θὰ μᾶς δώσουν τὶς σχετικὲς πληροφορίες μὲ δύο τους ἔγγραφα.

Τὸ πρῶτο εἶναι ἐπιστολὴ τῆς «Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος» γραμμένη στὶς 2 Μαΐου 1887², ποὺ ἀπευθύνεται στὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, καὶ ἀφοῦ πρῶτα τὸν πληροφορεῖ ὅτι ἡ βουλγαρικὴ παροικία τῆς Θεσσαλονίκης, ζητεῖ νὰ κάνει καὶ αὐτὴ νεροταφεῖο κοντὰ στὸ περιτειχισμένο δικό μας³, καὶ ὅτι γιὰ τὸ σκοπὸ αὐτὸ ἔχει τὴν ἀξίωση νὰ καταλάβει «ὅλον τὸν πρὸς τὰ δεξιὰ τοῦ δρόμου τοῦ φέροντος πρὸς εἰς τὸ ἡμέτερον τετειχισμένον νεκρο-

1. Στὴν περίπτωση ποὺ θὰ σκεφθεῖ ὁ ἀναγνώστης ὅτι πολλὰ ἔχουν λεχθεῖ ἐδῶ σχετικὰ μὲ τὴν Τάμπια, ἡ ἀπάντηση εἶναι ὅτι αὐτὸ ἥταν ἀποραίτητο γιὰ νὰ ὁρισθεῖ ἡ θέση καὶ κυρίως τὰ νότια ὅρια τοῦ νεκροταφείου.

2. Ἀρχεῖα Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, ἔγγραφο ὑπ' ἀρ. 9735, φάκελος Φιλ. Ἀδ.

3. Ἄναφέροντας ἡ ἐπιστολὴ τὸ περιτειχισμένο δικό μας νεκροταφεῖο ἐννοεῖ τὴν Εναγγελίστρια, ποὺ εἶχε ἥδη ίδρυθεῖ μερικὰ χρόνια πρὶν γραφεῖ ἡ ἐπιστολὴ πού, ὅπως εἴπαμε, εἶναι γραμμένη στὰ 1887.

ταφεῖον ἀνοικτὸν χῶρον, ἔνθα εὐρίσκονται ἀνέκαθεν τάφοι δρθοδόξων...», στὴ συνέχεια ζητεῖ τὴν ἐπέμβαση τοῦ μητροπολίτη «πρὸς περιφρούρησιν τῶν δικιών τῆς Ἑλληνικῆς Κοινότητος». Στὴν πίσω πλευρὰ τῆς ἐπιστολῆς αὐτῆς βρίσκεται γραμμένο μὲ πρόχειρο τρόπο ἔνα μικρὸ ἀνυπόγραφο κείμενο, ποὺ εἶναι φανερὸ δτὶ ἀποτελεῖ τὸ πρόχειρο σχεδίασμα τῆς ἀπάντησης τοῦ μητροπολίτη:

Τῇ 1 Αὐγούστου ἀπεραίσθη ἐν τῷ ἵταρε μετζησὶ¹ νὰ ἐπικυρωθῇ ὁ χάρτης Νεκροταφείου Ἑλληνικοῦ καὶ ζητούμενον μέρους ἐπὸ Βουλγάρων καὶ λαβὸν ὑπὸ ὅψιν ὅτι καὶ τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον Ἑλληνικὸν δρθόδοξον Νεκροταφείον μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐπειδὴ εἶναι δρθόδοξα Ἑλληνικὰ μέχρι τοῦ ρεύματο, οἱ Βούλγαροι νὰ λάβωσι τὸ μέρος ὅπερ ενδρίσκεται ἄνωθεν προεκτεινομένης γραμμῆς τοῦ ἔμπλουσθεν τοίχου τοῦ ἡμετέρου νεκροταφείου εὐθὺ πρὸς τὸ Σεΐχ-σογιού, ἥτοι ἐκ τοῦ μέρους τοῦ παρὰ τῷ ποταμῷ κειμένου μέχρις τὸ 1/3 καὶ πρὸς τὰς πέτρας ἐπάνω ἐκτεινομένου² ἕως οὐδὲ ἔχωσιν ἀνάγκην οἱ Βούλγαροι ἀνεμεν... (δυσανάγνωστο) δὲ καὶ ὑπὸ τῆς Γενικῆς Διοικήσεως.

6 Αὐγούστου 1887

Στὴν ἀπάντηση αὐτὴ ἔχομε στοιχεῖα ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴν πρὸς ὄντατολάς καὶ πρὸς βορρᾶν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου. Ἡ φράση «δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον δρθόδοξον Νεκροταφείον μέχρι τῶν δένδρων Λάζου Πλατάνια³...μέχρι τοῦ ρεύματος», καθορίζει σαφῶς τὴν πρὸς ἀνατολάς ἔκταση, γιατὶ τὰ Λάζου Πλατάνια, ἡ ἀπλῶς Πλατάνια, μᾶς εἶναι μιὰ γνωστὴ ἀπὸ κείμενα περιοχή, καὶ ἔρομε πώς εἶναι ἡ θέση ποὺ σ' αὐτὴν λίγο ἀργότερα δημιουργήθηκε τὸ βουλγαρικὸ⁴ νεκροταφεῖο, ποὺ σχεδια-

1. «Ινταρὲ-μετζησὶ»=Νομαρχιακὸ συμβούλιο, στὸ διποῖο προήδρευε ὁ βαλῆς καὶ παρευρίσκονταν: ὁ μουλάς, ὁ μυστής, ὁ μητροπολίτης καὶ ὁ ἀρχιμαρβίτιος, καὶ 2 πρόκριτι ἀπὸ κάθε κοινότητα. Μεγάλο συμβούλιο τοῦ βιλαετίου, τὸ ονομάζει ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος, «Μακεδονικά» 2 (1941-52) 207.

2. Ἐδῶ θὰ πρέπει νὰ ἐννοήσουμε τὴ φράση συμπληρωμένη ὡς ἔξῆς: «...ἐκ τοῦ μέρους τοῦ ἐκτεινομένου πρὸς τὰς πέτρας ἐπάνω». Μὲ τὴ λέξη πέτρας ἐννοεῖ τὰ λατομεῖα στὸ συνοικισμὸ Εὐαγγελίστριας (σχέδιο 1, carrière).

3. Ἀπὸ τὰ πλατάνια αὐτὰ γιὰ τὰ διποῖα μᾶς μιλεῖ ὁ Χρ. Γ. Γούγούσης στὸ «Μακεδ. Ἡμερολόγιο ὁ Γόρδιος Δεσμὸς» τοῦ 1915, σ. 266-7, πρόθιασα νὰ δῶ τρία. Τώρα νομίζω ἔχει μείνει μόνον ἔνα, κοντά στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἅγ. Λαζάρου τῆς Εὐαγγελίστριας (νεκροστάσιο), ἄλλοτε ἐκκλησία τοῦ βουλγαρικοῦ νεκροταφείου.

4. Εἶναι σημειωμένο καὶ στὸ σχεδιάγραμμα τοῦ 1905 τῶν Perdrizet-Doitte-Guypers. Τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο καταργήθηκε ἀπὸ τοὺς Ἑλληνες μετὰ τὴν ἀπελευθέρωση τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1912, καὶ ὁ χῶρος του ἐνσωματώθηκε στὴν Εὐαγγελίστρια. Τὰ τελευταῖα του κτίσματα κατεδαφίστηκαν στὰ 1956, ὥπως μοῦ εἴπε ὁ κ. Μ. Δαλέσης, προϊστάμενος τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελίστρια». Ἰχνη τους διακρίνονται καὶ σήμερα.

σμένο μὲ ἀκρίβεια στὸ τοπογραφικὸ τοῦ 1897 τῶν ἀρχείων τοῦ Δήμου Θεσσαλονίκης, κατέχει τὴ θέση ἀνατολικὰ τῆς Εὐαγγελίστριας μέχρι τὸ ρέμα¹ ποὺ κατέβαινε ἔως πρὶν μερικὰ χρόνια ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ Εὐαγγελίστριας. Μὲ τὴ φράση «...τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ...μέχρι τῶν δένδρων Λάζου Πλατάνια... μέχρι τοῦ ρεύματος, εἶναι ὀρθόδοξα ἐλληνικά», δὲν μένει ἀμφιβολία ὅτι τὸ νεκροταφεῖο ἔφθανε μέχρι τὸ ρέμα ποὺ κατέβαινε σὲ μικρὴ ἀπόσταση ἀνατολικὰ τῆς Εὐαγγελίστριας.

Στὸ σημεῖο αὐτὸ θὰ πρέπει νὰ εἰπωθεῖ ὅτι στὴν περιοχὴ αὐτὴ ποὺ φέρει τὸ ὄνομα Λάζου Πλατάνια, ὑπῆρχε «ἰδιόκτητος τῶν Δεβραλίδων χῶρος, ὃπου πρὸ τῆς περιτοιχίσεως τοῦ νεκροταφείου τῆς κοινότητος (ἔνν. τὴν Εὐαγγελίστρια) ἔθαπτον τοὺς νεκρούς των». Μ' αὐτὴ τὴ φράση ὁ Γ. Χ. Γουγούσης—σὲ ἄρθρο του γιὰ τοὺς Δεβραλῆδες τῆς Θεσσαλονίκης στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο Γόρδιος Δεσμός», τοῦ 1915, σ. 256—ἀναφέρεται στὸ νεκροταφεῖο τῶν ὀρθόδοξων κατοίκων τῆς Δίβρας, ποὺ εἶχαν ἐγκατασταθεῖ στὴ Θεσσαλονίκη τὸ 19ο αἰ. Ἐπίσης στὴ σελ. 78 τοῦ ἵδιου ἡμερολογίου ἀναφέροντάς το τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τοῦ «χειμάρρου τοῦ παρὰ τοὺς Χορταζήδες» καὶ τῆς πόλης.

Ἡ φράση τῆς ἐπιστολῆς τοῦ μητροπολίτη δὲν κάνει διάκριση αὐτῶν τῶν μνημάτων, ἐφόσον εἶναι καὶ αὐτὰ ὀρθόδοξα. Τὰ χαρακτηρίζει μάλιστα ὀρθόδοξα ἐλληνικὰ ἐφόσον οἱ Δεβραλῆδες ἦσαν μὲν ἀλβανόφωνοι ἢ σλαβόφωνοι, εἶχαν δῆμος ἥθη καὶ ἔθιμα ἐλληνικά.

“Οσο γιὰ τὸ ἀγίασμα ποὺ ἀναφέρεται στὴ φράση «...μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγίασματος ἐπειδὴ εἶναι ὀρθόδοξα ἐλληνικά...», δὲν μπορεῖ νὰ ἐννοεῖται ἄλλο ἀπὸ τὸ ἀγίασμα τοῦ Ἀγίου Παύλου². Μὲ τὸ ὄνομα Ἀγίος Παῦλος χαρακτηριζόταν ὅλη ἡ περιοχὴ ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια μέχρι τὸ ἀγίασμα ψηλά. ባ φράση ἴσως νὰ μὴν ὑπονοεῖ μὲ ἀκρίβεια τὴ θέση τοῦ ἀγίασματος ἀλλὰ γενικότερα τὴν κοντινή του περιοχή.

‘Απ’ ὅλ’ αὐτὰ βλέπομε νὰ σχηματίζεται ἀμέσως μιὰ ἔκταση ποὺ ἀρχίζει νοτιότερα ἀπ’ τὴν Εὐαγγελίστρια, περιλαμβάνει τὸ δεξιά της μέχρι τὸ ρέμα χῶρο, ἀνατολικά, καὶ τὸ χῶρο μέχρι τὴν περιοχὴ περίπου τοῦ ἀγιά-

1. Σήμερα εἶναι ἐπιχωματωμένο στὴν περιοχὴ δίπλα στὴν Εὐαγγελίστρια καὶ καλυμμένο ἀπὸ τὴν δόδο ποὺ λέγεται σήμερα Ἀποστόλου Παύλου. Εἶναι ὄρατὸ ἀπὸ τὰ κτήρια τῆς Ἐταιρείας Ὑδάτων καὶ πάνω. (Τὰ κτήρια αὐτὰ εἶναι κτισμένα ψηλότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια στὴ συνέχεια τοῦ ἀνατολικοῦ τῆς τοίχου). Τὸ βλέπομε σήμερα νὰ ξεκινᾶ ψηλά ἀπὸ τὸ συνοικισμὸ Ἀγ. Παύλου καὶ νὰ περνᾶ δίπλα ἀπὸ τὸ ἀγίασμα καὶ τὴν ἐκκλησία του. ባ πρὶν ἀπὸ τὴν ἐπιχωμάτωση θέση του φαίνεται καθαρὰ στὸ σχέδιο 2.

2. Ὁπως εἶναι γνωστό, τὸ ἀγίασμα εἶναι δίπλα στὴν παλιὰ ἐκκλησία του Ἀγ. Παύλου, ποὺ βρίσκεται δεξιά καὶ πρὸς τὰ κάτω τοῦ δρόμου ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὴν ἄνω πόλη—περνώντας μέσα ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ τείχους—πρὸς τὸ Σέιχ-σού.

σματος τοῦ Ἀγ. Παύλου βορειοανατολικά. Ὡς πρὸς τὰ δυτικὰ δρια τοῦ νεκροταφείου, δὲν μποροῦμε νὰ ἔστρωμε πόσο κοντὰ στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος πλησίαζε, πάντως χονδρικὰ δριζόταν ἀπ' αὐτό. Μέσα σ' αὐτὴ τὴ μεγάλη περιοχὴ, τὸ περιτειχισμένο καὶ ἐνσωματωμένο—σχεδὸν στὸ κέντρο της—νεκροταφεῖο τῆς Εὐαγγελίστριας δείχνει καθαρὰ πώς εἶναι κομμάτι ποὺ ἀνήκε στὴν περιοχὴ τοῦ παλιοῦ¹.

Μετὰ ἀπὸ τὶς ἔγκυρες πληροφορίες ποὺ μᾶς δίνουν τὰ τρία ἔγγραφα ποὺ μέχρι στιγμῆς ἀναφέραμε, δὲν θὰ περίττευε ν' ἀναφερθεῖ ὅτι καὶ ἡ προφορικὴ παράδοση ἔχει διασώσει τὴν ἀνάμνηση τῆς ὑπαρξῆς τοῦ παλιοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, ἀλλὰ καὶ δρισμένα εὑρήματα τῆς περιοχῆς, τῶν ἀρχῶν τοῦ αἰώνα, τὴν ἐνισχύουν. Ἡ παράδοση μᾶς διασώζει τὴν πληροφορία ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν συνοικιῶν τῆς ἄνω πόλης ἔθαβαν τοὺς νεκρούς τους στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγ. Παύλου². Ὅσο γιὰ τὰ εὑρήματα, αὐτὰ εἶναι τάφοι ποὺ φαίνονται νὰ εἶναι πρόσφατοι, ὅχι δηλαδὴ πολὺ παλιοί, καὶ ποὺ βρέθηκαν στὶς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν γιὰ τὴ θεμελίωση τοῦ Λυσσιατρείου στὴν περιοχὴ τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου ποὺ κτίσθηκε στὰ 1902³, καὶ ποὺ συνορεύει πρὸς νότο μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια.

Ἐπειδὴ σ' αὐτὸ τὸ σημεῖο τῆς περιγραφῆς, τῆς σχετικῆς μὲ τὴν ἔκταση τοῦ νεκροταφείου, δικαιολογημένα ἵσως ὁ ἀναγνώστης μπορεῖ νὰ ἐκφράσει τὴν ἀπορία του γιὰ τὸ πόσο μεγάλο φαίνεται ἔτσι νὰ παρουσιάζεται αὐτό, θὰ πρέπει νὰ διευκρινίσομε, πρὶν προχωρήσομε, δρισμένα πράγματα. Πρῶτα πρῶτα ὅτι τὰ παλιὰ νεκροταφεῖα, μὴ ἔχοντας δρισμένο σχέδιο ἢ ρυμοτομία, ἔπιαναν πολὺ μεγάλους χώρους. Αὐτὸ εἶναι ἐξακριβωμένο ὅτι συνέβαινε μὲ ὅλα τὰ παλιὰ νεκροταφεῖα. “Ἐνας λόγος ποὺ συντελοῦσε στὴν ἐξάπλωσή τους αὐτὴ ἥταν καὶ τὸ ὅτι δὲν γινόταν ἀνακομιδή. Ἐξάλλου στὴν περίπτωση τοῦ νεκροταφείου γιὰ τὸ ὅποιο μιλοῦμε, ἔνας πρόσθετος λόγος, ποὺ συνέβαλε στὴν ἐξάπλωσή του, ἥταν ἡ ὑπαρξη τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους.

1. Ἡ γνώμη πώς ἡ Εὐαγγελίστρια κατέλαβε χώρο ποὺ ἥταν τμῆμα τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου, ἐνισχύεται καὶ ἀπὸ τὴ φράση ποὺ ὑπάρχει στὴν πρὸς τὸ μητροπολίτη ἐπιστολὴ τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος τῆς 15ης Αὔγ. 1895, ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως, καὶ ποὺ μ' αὐτὴν ὑποβάλλεται ἡ παράκληση νὰ δοθεῖ ἡ ἀδεια «περιτειχίσεως καὶ τὸ τμῆματος τούτου», φράση ποὺ σημαίνει ὅτι ἔνα ἥδη τμῆμα τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου ἔχει περιτειχισθεῖ. Πράγματι, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, τὸ τμῆμα ποὺ εἶχε ἥδη περιτειχισθεῖ ἥταν αὐτὸ ποὺ στὰ 1875 ἀπετέλεσε τὸ νεκροταφεῖο «Εὐαγγελίστρια».

2. Αὐτὴ ἡ πληροφορία ὑπάρχει καὶ γραμμένη σὲ μιὰ μελέτη τοῦ N. Χριστοδούλου (‘Ο Ἀγιος Παύλος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἀγίασμά του, «Μακεδ. Ἡμερολόγιο», N. Σφενδόνη, 1950, σ. 216) καὶ πιθανότατα καὶ διότις τὴν ἔχει πάρει «ἔξ ἀκοῆς».

3. Πρόκειται γιὰ τὸ σημερινὸ νοσοκομεῖο «Ἀγιος Δημήτριος» βορειότερα τῆς «Εὐαγγελίστριας», ποὺ θεμελιώθηκε στὰ 1902 (σχέδιο 1).

Γιὰ τοὺς τάφους αὐτοὺς μιλεῖ ὁ N. Χριστοδούλου στὴν ἴδια μελέτη.

Τὸ τεῖχος αὐτὸν ἔκλεινε τὴν πόλη ἀπὸ πάνω ἀπὸ τὸ Ἐπταπύργιο μέχρι κάτω στὴ θάλασσα, ὡς τὰ 1873 ποὺ διατάχθηκε ἡ κατεδάφισή του ἀπὸ τὸ Λευκὸ Πύργο μέχρι τὴν Κασσανδρεωτικὴ πύλη (πύλη Καλαμαριᾶς) στὴν Ἑγνατίᾳ¹. Ἐκτὸτε ἐξακολουθοῦσε νὰ ὑπάρχει ἀπὸ τὴν Ἑγνατία μέχρι τὸ Ζωναρωτὸ πύργο² χωρὶς ἄλλη στὸ μεταξὺ πύλη, μέχρι τὸ 1875, ποὺ ξανάνοιξαν οἱ Τοῦρκοι στὴ σημερινὴ Ἀγ. Δημητρίου κοντὰ στὸ Κεντρικὸ Νοσοκομεῖο αὐτὴν ποὺ δύναμασαν οἱ Ἐλληνες «νέα χρυσῆ πύλη»³.

Αὐτὴ ἡ παρουσία τοῦ τείχους ἔκανε, ὥστε, κατ’ ἀνάγκην, οἱ ἐκφορὲς τῶν νεκρῶν ἀπὸ τὴν πόλη πρὸς τὸ νεκροταφεῖο νὰ γίνονται ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Καλαμαριᾶς, πράγμα ποὺ ἐξυπηρετοῦσε τὶς κάτω συνοικίες τῆς πόλης, δημιουργοῦσε ὅμως δυσκολίες γιὰ τοὺς κατοίκους τῶν ἐπάνω συνοικιῶν. Ἔτσι, πολὺ φυσικὸ ἦταν οἱ συνοικίες τῆς ἐπάνω πόλης νὰ προτιμοῦν γιὰ τόπο ταφῆς τὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Παύλου, ποὺ μποροῦσαν νὰ τὴν πλησιάσουν συντομότερα κάνοντας τὶς ἐκφορὲς ἢ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα⁴ τοῦ τείχους ποὺ ὀδηγεῖ ἀπὸ τὴ σημερινὴ δόδο Ἀκροπόλεως πρὸς τὸν Ἀγιο Παῦλο, ἢ ἀκόμη καὶ ἀπὸ τὴν πύλη τῆς Παλαιολογίνας⁵. Γι’ αὐτὸν τὸ λόγο, ἡ πληροφορία τοῦ Ν. Χριστοδούλου στὴ μελέτη του «ὁ Ἀγιος Παῦλος στὴ Θεσσαλονίκη καὶ τὸ ἀγίασμά του» («Μακεδ. Ἡμερολόγιο», 1950, Ν. Σφενδόνη, σελ. 216), δτι οἱ κάτοικοι τῶν ψηλότερων συνοικιῶν ἔθαβαν τοὺς νεκρούς τους στὸν Ἀγιο Παῦλο, ἀν καὶ δὲν ἐπιβεβαιώνεται ἀπὸ ἄλλον, δσο μπόρεσα νὰ διαπιστώσω, μπορεῖ ὥστόσο νὰ γίνει παραδεκτή.

’Απ’ ὅλ’ αὐτὰ ὅμως τὰ αἰτιολογικὰ τῆς μεγάλης ἔκτασης τοῦ νεκροταφείου στοιχεῖα εἶναι πιά, νομίζω, φυσικὸ νὰ ἐπιβεβαιώνεται αὐτὸν σὰν ἔνας πολὺ ἐκτεταμένος χῶρος, ποὺ ἀρχιζε χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια, ἔφθανε ψηλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἀγίου Παύλου καὶ παρουσίαζε τὰ ἔξῆς χαρακτηριστικά: α) Πολὺ πυκνὸ σὲ τάφους στὸ κάτω του μέρος (ἔξω

1. Γ. Θεορίδη, Τοπογραφία τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 13. Λέει δτι στὰ 1873 κατεδαφίστηκε τὸ θαλάσσιο τεῖχος ἀπὸ τὸν Μιδάτ πασά, καθὼς καὶ τὸ νοτιότερο τμῆμα τοῦ ἀνατολικοῦ καὶ δυτικοῦ τείχους. Κατὰ τὸν ἴδιο, στὰ 1903 κατεδαφίστηκε τὸ ἀνατολικὸ ἀπὸ τὴν Ἑγνατία (Σιντριβάνι) ὡς τὴν Εὐαγγελίστρια (σήμερα τέρμα Ἀγ. Δημητρίου).

2. Gingirli-Coule τὸν ἔλεγαν οἱ Τοῦρκοι. Λέγεται καὶ Πύργος τοῦ Τριγωνίου. Εἶναι στὸ ψηλότερο σημεῖο τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους.

3. Γιὰ τὴ Νέα Χρυσὴ Πύλη μιλήσαμε καὶ προηγουμένως. Βρίσκοταν στὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, στὸ σημεῖο ὃπου σήμερα περνᾷ ἡ Ἀγ. Δημητρίου.

4. Τὸ ἄνοιγμα αὐτὸν ἀναφέρεται ἀπὸ τὸν Tafrai δτι εἶναι κοντὰ στὸν Ζωναρωτὸ Ηύργο, καὶ δτι προῆλθε ἀπὸ κατακρήμνιση τοῦ τείχους. (Topographie de Thessalonique, A' τόμος, σ. 99, σὲ ὑποσημείωση.) Δὲν ξέρομε πόσο παλιὰ ἔγινε τὸ ρῆγμα αὐτό.

5. Βρίσκεται στὸ τεῖχος ποὺ συνδέει τὸν Ζωναρωτὸ Πύργο (ἢ Πύργο τοῦ Τριγωνίου) μὲ τὸν περίβολο τῆς Ἀκρόπολης. Κτίσθηκε στὰ 1355 ἀπὸ τὴν Ἄννα τὴν Παλαιολογίνα.

ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος καὶ ψηλότερα ἀπὸ τὴν Ἐγνατία μέχρι καὶ πάνω ἀπ’ τὴ σημερινὴ Ἄγ. Δημητρίου, ὅπου ἡ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια). β) Λιγότερο πυκνὸ ψηλὰ στὴν περιοχὴ τοῦ Ἅγ. Παύλου (ἔδω ἔνασημειώνεται διτὶ Ἅγιος Παῦλος λεγόταν μιὰ εὐρύτερη ἀπὸ τὸν τόπο τοῦ ἀγιάσματος περιοχή). γ) Πολὺ ἀραιὸ στὸν ἐνδιάμεσο χῶρο.

Ἄσχετα δῆμος ἀπ’ αὐτὴ τὴ σχηματικὴ χαλαρότητα ποὺ θὰ ὑπῆρχε στὰ μεσαῖα τμῆματα τοῦ μεγάλου αὐτοῦ χώρου, πρέπει νὰ θεωρηθεῖ διτὶ τὸ νεκροταφεῖο ἥταν ἔνα, ἐφόσον καὶ τὸ ἔγγραφο-ἀπάντηση τῆς Μητρόπολης, ποὺ ἐκθέσαμε παραπάνω, ἀναφέρει διτὶ: «...λαβὸν ὑπ’ ὅψιν (ἐννοεῖ τὸ διοικ. συμβούλιο, δηλ. τὸ ἵνταρὲ μετζλησὶ!) διτὶ καὶ τὰ μνήματα δεξιὰ τῷ εἰσερχομένῳ εἰς τὸ ἡμέτερον Ἑλληνικὸν δρθόδοξον Νεκροταφεῖον μέχρι τῶν δένδρων τοῦ Λάζου Πλατάνια καὶ τοῦ ἀγιάσματος² εἶναι δρθόδοξα Ἑλληνικὰ μέχρι τοῦ ρεύματος... κ.λ.». Νομίζω διτὶ ἡ φράση «μέχρι τοῦ ἀγιάσματος καὶ τοῦ ρεύματος» δὲν μᾶς ἐπιτρέπει πιὰ ἀμφιβολία γιὰ τὰ βόρεια καὶ ἀνατολικὰ δρια τοῦ χώρου.

Μὲ δὴ αὐτὰ τὰ στοιχεῖα ὁδηγούμαστε στὸ συμπέρασμα διτὶ τὸ νεκροταφεῖο τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» ἄρχιςε χαμηλότερα ἀπὸ τὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια, ἔφθανε μέχρι τὴν περιοχὴ τοῦ Ἅγιου Παύλου—παρουσιάζοντας στὸ μεσαῖο τμῆμα τοῦ χώρου ἀραιὴ σύνθεση—καὶ διριζόταν δυτικὰ ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, ἀνατολικὰ δὲ ἀπὸ τὸ ρέμα ποὺ περνοῦσε, μέχρι πρὶν 22 περίπου χρόνια, ἀνατολικὰ τῆς Εὐαγγελίστριας. (Σήμερα τὸ βλέπομε νὰ κατεβαίνει ἀπὸ τὸν Ἅγιο Παῦλο καὶ νὰ σταματᾷ ἐπιχωματωμένο στὸ συνοικισμὸ Εὐαγγελίστριας).

Παρ’ δὴλ αὐτὴ τὴ μεγάλῃ του ἔκτασῃ, τὸ μεγάλο νεκροταφεῖο αὐτὸ ἐξαφανίσθηκε δίχως ν’ ἀφήσει κανένα ἔχνος. Ὁ χῶρος του, ἀν καὶ δὲν οἰκοδομήθηκε μὲ τὸ ξάπλωμα τῆς πόλης ἔξω ἀπὸ τὰ τείχη, ἐπαθε ἀπὸ τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ περασμένου αἱ ὄνα ἀρκετὲς μεταβολές. Τὸ τμῆμα του ἀπ’τὸ ὄπιο, δηνος θὰ δοῦμε, ἀποτελέσθηκε ἡ Εὐαγγελίστρια ἀνακαινίστηκε τελείως καὶ περιφράχθηκε μὲ μανδρότοιχο καὶ κιγκλίδωμα. Τὸ νοτιοανατολικὸ ἐξαφανίσθηκε ἀπὸ τὴ δημιουργία τοῦ βουλγαρικοῦ³ νεκροταφείου

1. Στὰ τουρκικὰ τὸ «ἵταρὲ μετζησὶ» τοῦ Ἑλληνικοῦ χειρογράφου προφέρεται «ἵνταρὲ μετζλησί». Μ’ αὐτὸ τὸ δνομαζόταν τὸ Νομαρχιακὸ συμβούλιο.

2. Ὑπενθυμίζεται ἔδω διτὶ τὸ ὄγιασμα τοῦ Ἅγ. Παύλου βρίσκεται ψηλά, ἀμέσως κάτω ἀπὸ τὸ δρόμο ποὺ ὁδηγεῖ ἀπὸ τὸ ἄνοιγμα τοῦ ἀνατολικοῦ τείχους, στὸ Σέιχ-σού.

3. Τὸ βουλγαρικὸ νεκροταφεῖο δημιουργήθηκε μετὰ τὸ 1887, ὅπως συμπεραίνεται ἀπὸ τὴν ἐπιστολὴ τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος πρὸς τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης, γραμμένη στὰ 1887. Ὁ P. Perdrizet, δ.π., σ. 541-48, τὸ ἀναφέρει ἀνάμεσα στὰ σύγχρονά του νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ τοπογραφικὸ σχέδιο τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1897 τῶν

στὸ τέλος τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ καὶ αὐτὸ διαλύθηκε στὰ 1912 καὶ ἀποτέλεσε πρόσθετο τμῆμα τῆς Εὐαγγελίστριας. Τὸ ἐντελῶς νότιο τμῆμα τοῦ κατασκάφτηκε, ὅταν οἱ Τοῦρκοι διέλυσαν τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος μεταξὺ Ἑγνατίας καὶ σημερινῆς Ἀγίου Δημητρίου στὰ 1903¹ καὶ διανοίχθηκε ἡ ὁδὸς Χαμιντιέ, σημερινὴ Βασ. Σοφίας, ποὺ τὸ τμῆμα τῆς ἀπὸ τὴν Ἑγνατία ἔως τὴν Ἀγίου Δημητρίου (τότε Μιδάτ-πασᾶ) πρέπει νὰ θεωρηθεῖ ὅτι ἀποτελοῦσε τὴν «οὖδὲ ἡ ὁδοία ἔχαράχθη χάριν συντομίας τῶν μεταβαινόντων ἀπὸ τῆς χρυσῆς πύλης εἰς τὴν Καλαμαριάν». Καὶ τέλος, τὸ ψηλότερα ἀπὸ τὴν Εὐαγγελίστρια τμῆμα τοῦ καταστράφηκε μὲ τὴν οἰκοδόμηση τοῦ Δημοτικοῦ Νοσοκομείου καὶ τοῦ Λυσσιατρείου στὰ 1902-3. Τὸ ἀκόμη βιορειότερο τμῆμα τοῦ ἔξαφανίστηκε μὲ τὶς ἐργασίες ποὺ ἔγιναν ἀπὸ τὴν Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα γιὰ τὴν περίφραξη τῆς περιοχῆς τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἀγίου Παύλου στὰ 1900.

“Ολες αὐτὲς οἱ μεταβολὲς ποὺ ἔγιναν στὴν περιοχὴ αὐτὴ ἐξαφάνισαν κάθε ἵχνος τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου· “Οσο καὶ νὰ ψάξει κανεὶς στὸ χῶρο τῆς Εὐαγγελίστριας ποὺ τὸ ἀντικατέστησε δὲν θὰ μπορέσει νὰ βρεῖ οὕτε ἔνα, ἔστω κατεστραμμένο, στοιχεῖο, ποὺ νὰ μπορεῖ μὲ σιγουριὰ ν’ ἀποδοθεῖ σ’ αὐτό. ‘Υπάρχουν βέβαια στὴν Εὐαγγελίστρια ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές μὲ χρονολογίες παλιότερες ἀπὸ τῆς ἰδρυσής της, ἀλλ’ αὐτὸ δὲν σημαίνει πὼς ἔχουν μεταφερθεῖ ἀπὸ τὸ προηγούμενο νεκροταφεῖο. Τὰ χαρακτηριστικά τους, ἡ ὅλη τους κατασκευή, ὅλα τους ἐν γένει τὰ στοιχεῖα δείχνουν ὅτι κατασκευάσθηκαν γιὰ τὴν Εὐαγγελίστρια.

Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι τὰ μαρμάρινα ἢ πέτρινα στοιχεῖα τῶν τάφων τοῦ παλιοῦ νεκροταφείου χρησιμοποιήθηκαν ἢ σὲ ἄλλα κτίσματα ἢ, καὶ στοὺς τάφους τοῦ νέου, ἀτόφια ἢ μεταποιημένα, δὲν συμβαίνει ὅμως τὸ ἴδιο καὶ μὲ τὶς ἐπιγραφές. Αὐτὲς φαίνεται νὰ εἶναι χαραγμένες γιὰ τὴν Εὐαγγελίστρια². Αὐτὴ ἡ τέλεια ἔλλειψη ἀπὸ ἵχνη μνημείων δυσκολεύει στὸ νὰ πληροφορηθοῦμε καὶ τὴν μορφὴ ποὺ εἶχαν αὐτά. Τὸ μόνο στοιχεῖο ποὺ μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει ἐνδείξεις στὸ θέμα αὐτὸ εἶναι οἱ παλαιότεροι ἀπὸ τοὺς τάφους

ἀρχείων τοῦ Δήμου μὲ ἀρ. 59, τὸ ἔχει σχεδιασμένο νὰ συνορεύει μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια στὰ ἀνατολικά της, ὅπως ἀκριβῶς καὶ ὡς μεταγενέστερος χάρτης τοῦ Perdrizet, τοῦ 1905 (σχέδια 1 καὶ 2).

1. Στὰ 1903 κατεδαφίσθηκε τὸ μεταξὺ Πύλης Καλαμαριᾶς (Ἑγνατία) καὶ Μιδάτ πασᾶ (σημ. Ἀγ. Δημητρίου) ἀνατολικὸ τεῖχος ἐκτὸς ἀπὸ μερικά του τμήματα ποὺ βλέπομε νὰ ὑπάρχουν ἀκόμη σήμερα. Γ. Θεορίδος, Τοπογραφία καὶ πολιτικὴ ιστορία τῆς Θεσσαλονίκης, σ. 13. (Γιὰ τὶς σταδιακὲς κατεδαφίσεις τῶν τειχῶν τῆς Θεσσαλονίκης ἔχουν γραφεῖ διάφορες γνῶμες).

2. Οἱ ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές τῆς Εὐαγγελίστριας μὲ χρονολογίες παλιότερες ἀπὸ τὴν ίδρυσή της εἶναι θέμα ποὺ ἔξετάζεται στὴ μελέτη μὲ τὸν τίτλο «Εὐαγγελίστρια», ποὺ θά δικολουθήσει τὴν παρούσα.

τοῦ νεκροταφείου τῆς Εὐαγγελίστριας, ποὺ ἀνήκουν χρονικά στὴν ἀμέσως κοντινὴ μὲ τὸ παλιὸν νεκροταφεῖο ἐποχή. Πράγματι, ὅπως ἐκτενέστερα περιγράφονται στὴ μελέτη «Εὐαγγελίστρια» ποὺ θὰ ἀκολουθήσει τὴν παρούσα, οἱ παλαιότεροι τάφοι τῆς χαρακτηρίζονται ἀπὸ μιὰν ἀρχαικότητα, ἔχουν ἔνα ἴδιαίτερο «στύλο». Ὁρισμένοι μάλιστα ἀπ’ αὐτοὺς φέρουν χαραγμένο τὸ σύμβολο **Φ** ποὺ ἔρομε ἀπὸ τοὺς βυζαντινοὺς τάφους ὅτι εἶναι ἡ συντομογραφία τῆς λέξης τάφος¹. Ἀν σκεφθοῦμε τὸ πολὺ μικρὸ διάστημα ποὺ μεσολάβησε ἀνάμεσα στὴν κατάργηση τοῦ παλιοῦ καὶ τὴν κατασκευὴ τῶν πρώτων τάφων τοῦ καινούριου νεκροταφείου, θὰ πρέπει νὰ συμπεράνομε πῶς δὲν μπορεῖ νὰ μὴν ὑπῆρχαν ὁμοιότητες μεταξὺ τῶν τάφων καὶ τῶν δύο νεκροταφείων στὰ πρῶτα χρόνια τῆς λειτουργίας τῆς Εὐαγγελίστριας. Μ’ αὐτοὶς λοιπὸν τοὺς ἀρχαικότερους τάφους τῆς Εὐαγγελίστριας θὰ πρέπει ἵσως νὰ ἔμοιαζαν δρισμένοι τάφοι τοῦ νεκροταφείου τοῦ παλιοῦ.

Ἡ ἔλλειψη ὥστόσο δχι μόνο μνημείων ἀλλὰ καὶ ὅποιασδήποτε περιγραφῆς σὲ κείμενα, μᾶς στερεῖ ἀπὸ τὴν δυνατότητα νὰ φαντασθοῦμε πῶς ἦταν ἡ ὅψη του, ἡ διευθέτηση καὶ ὁ στολισμός του. Εἰκασίες μόνο μποροῦν νὰ γίνουν πάνω στὸ θέμα αὐτό.

Γιὰ τὴν ρυμοτομία του εἴπαμε πιὸ πάνω ὅτι πρέπει νὰ ὑποθέσουμε πῶς δὲν ὑπῆρχε κανονικὴ χάραξη, ἀλλὰ πῶς ἔμοιαζε σ’ αὐτὸ μὲ ἄλλα σύγχρονα νεκροταφεῖα. Ἡ ἀνάγκη τῆς ὑπαρξῆς νεροῦ, ἀπαραίτητου στοιχείου στὰ νεκροταφεῖα, ἔβρισκε τὴ λύση τῆς μὲ τὴν παρουσία τοῦ ρεύματος—ποὺ περνοῦσε δίπλα στὴ σημερινὴ Εὐαγγελίστρια μέχρι πρὶν 22 περίπου χρόνια—καὶ πιθανότατα μὲ κρήνη ἢ κρήνες². Ἡ παρουσία τοῦ ἰδιου ρεύματος καὶ τοῦ ἀγιάσματος ἐκπλήρωναν τὶς ἀνάγκες τοῦ ἐπάνω τμῆματος τοῦ νεκροταφείου. Ἀν θυμηθοῦμε τὰ «Λάζου Πλατάνια» ποὺ ἀναφέραμε προηγούμενως στὸ νοτιοανατολικὸ τμῆμα τῆς σημερινῆς Εὐαγγελίστριας, καὶ τὰ κυπαρίσσια ποὺ ἀναφέρει ὁ περιηγητὴς τοῦ 18ου αἰ. Pisani, ὅτι φύτευαν οἱ Τοῦρκοι στὰ νεκροταφεῖα τους, θὰ μποροῦμε νὰ ὑποθέσουμε ὅτι τέτοιοι εἰδους ἀπλὸς καλλωπισμός θὰ ὑπῆρχε στὸ παλιὸ νεκροταφεῖο αὐτό.

Νά ὅμως ποὺ ἡ ἐπιθυμία ν’ ἀνακαλύψουμε ποιὸ καὶ ποῦ βρισκόταν τὸ προηγούμενο τῆς Εὐαγγελίστριας νεκροταφεῖο μᾶς ὀδηγεῖ στὰ ἵχνη καὶ δεύτερου νεκροταφείου τῆς πόλης μας, τῆς Ἱδιας μὲ τὸ πρῶτο ἐποχῆς.

1. Εὐθ. Τσιγαρίδα - Κάτιας Λοβέρδου - Τσιγαρίδα, ὁ.π., σ. 28.

2. Εἶναι δύσκολο, ἵσως καὶ ἀκατόρθωτο, νὰ μάθομε τώρα πιά, ἀν μὲ τὴν κατασκευὴ ὑδραγωγείου καὶ μεγάλης δεξαμενῆς ποὺ ἔγιναν στὴν Εὐαγγελίστρια, ἀργότερα, μὲ δωρεά ποὺ ἔκαναν στὰ 1881 οἱ Ἀθ. Ιωαννίδης καὶ Δ. Κατούνης, ὁδηγήθηκε γιὰ πρώτη φορά τὸ νερὸ στὸ χῶρο αὐτό, ἡ προϋπήρχε. Τὸ πιθανότερο εἶναι ὅτι προϋπήρχε νερό ἀπ’ αὐτὸ ποὺ ἐρχόταν στὴν πόλη ἀπὸ τὸν Χορτιάτη.

Σε έπιστολή¹ της Φ.Α. πρὸς τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιο, γραμμένη στὶς 11 Ἰουνίου 1918, λέγονται τὰ ἔξῆς:

«Κατὰ τὸ ἔτος 1875 τὰ δύο νεκροταφεῖα τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος ἡσαν ἐγκαταλελειμμένα, ἀπειτείχιστα καὶ προκαλοῦντα δικαίως τοσαῦτα σχόλια τῶν ξένων εἰς βάρος τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος. Τότε ἀκριβῶς ἀντελήφθη ὁ ἀείμνηστος τότε μὲν μητροπολίτης κατόπιν δὲ Πατριάρχης Κων/πόλεως Ἰωαννὶ μὲν ὁ Γ' ὅτι ἡ ἀρτισύνστατος Ἀδελφότης εἶχεν ὅλα τὰ ἥθικὰ μέσα καὶ τὴν ἐμπιστοσύνην τῆς Κοινωνίας διὰ νὰ ἀναλάβῃ τὸ ἔργον τῆς περιτειχίσεως καὶ τοῦ καλλωπισμοῦ τῶν δύο νεκροταφείων καὶ πρὸς ὅφελος αὐτῆς καὶ πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ ἀγαθοεργοῦ ἀντῆς σκοποῦ νὰ διατίθενται αἱ πρόσοδοι αὐτῶν καὶ οὕτω διὰ μιᾶς πράξεως ἐξυπηρετοῦντο σιγμιτρώς δύο σκοποὶ κοινωφελεῖς· ὁ τῆς ἀποκτήσεως Νεκροτεφείων ἀνταξίων τῆς Κοινότητος καὶ ...κ.τ.λ...».

Βλέπομε λοιπὸν νὰ γίνεται ἐδῶ λόγος γιὰ δύο νεκροταφεῖα καὶ ὅχι ἀπλῶς γιὰ ἕνα, τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν», ποὺ εἴδαμε προηγουμένως. Γίνεται λόγος γιὰ δύο νεκροταφεῖα, ποὺ στὰ 1875 ἡσαν «έγκαταλελειμμένα καὶ ἀπειτείχιστα προκαλοῦντα δικαίως τοσαῦτα δυσμενῆ σχόλια τῶν ξένων εἰς βάρος τῆς Ἡμετέρας Κοινότητος». Εὐνόητο εἶναι ὅτι «δυσμενῆ σχόλια τῶν ξένων» δὲν θὰ εἰχαν λόγο νὰ γίνονται ἢν τὰ νεκροταφεῖα βρίσκονταν σὲ ἀχρηστίᾳ ἀπὸ πολὺ παλιά. Πρόκειται γιὰ νεκροταφεῖα ποὺ βρίσκονταν «ἐν χρήσει» στὰ 1875. Καὶ ἀφοῦ ὡς πρὸς τὸ ἔνα ἀπ' αὐτά, τὸ «παρὰ τὴν Τάπιαν» βεβαιωθήκαμε ὅτι πρόκειται γιὰ ἀνατολικό, γιατὶ νὰ μὴν ἀκολουθήσουμε τὴ λογικὴ σκέψη ὅτι τὸ δεύτερο ἥταν δυτικό, μιὰ ποὺ ἔτσι γινόταν στὴ Θεσσαλονίκη ἀπὸ τὰ ἀρχαιότατα χρόνια, ὑπῆρχε δηλ. ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ νεκροταφεῖο γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση καὶ τῶν ἀνατολικῶν καὶ δυτικῶν περιοχῶν τῆς;

Ο Π. Παπαγεωργίου σ' ἔνα λόγο² του, ποὺ ἐκφωνήθηκε στὰ ἐγκαίνια τοῦ ναοῦ τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς³, ἀφοῦ πρῶτα λέει ὅτι δὲ ἔχωρος τοῦ νεκροταφείου αὐτοῦ χρησίμευε ἀπὸ τὰ χρόνια κιόλας τῆς εἰδωλολατρείας ὡς χῶρος ταφῆς, καὶ ἀφοῦ ἀπαριθμεῖ παραδείγματα ἐπιτύμβιων ἐπιγραφῶν ἀπὸ τοὺς μακεδονικούς, ρωμαϊκούς καὶ πρώτους χρηστιανικούς αἰῶνες, καταλήγει: «...μακρὸς δ' εἶναι ὁ κατάλογος τῶν ἐπιγραφῶν ἐκ τῶν

1. Ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης, φάκελος Φιλ. Ἀδελφότητος, ἐπιστολὴ μὲ ἄρ. πρωτ. τῆς Φ.Α. 309 καὶ κάτω μὲ ἄρ. 941.

2. Ὁ λόγος αὐτὸς τυπώθηκε μὲ τὸν τίτλο: «Λόγος ρηθεὶς ἐπὶ τοῖς ἐγκαίνειοις τοῦ ἰεροῦ ναοῦ τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, τοῦ ἐν τῷ νεκροταφείῳ τῆς Ὁρθοδόξου Κοινότητος Θεσσαλονίκης». Ἐν Ἀθηναῖς, τύποις Προόδου. 1900.

3. Πρόκειται γιὰ τὸ μέχρι σήμερα σὲ λειτουργίᾳ δυτικό νεκροταφεῖο τῆς Θεσσαλονίκης στὴν ὁδὸν Λαγκαδᾶ, δίπλα στὰ συμμαχικά νεκροταφεῖα τοῦ Ζεΐτενλίκ.

αιώνων I^ς, I^η, καὶ I^η', καὶ ἐνθάδε πᾶν ἵχνος νεκρῶν σχεδόν ἀφανίζεται κατὰ τὸν I^θ' αἰ. ἀρχόμενον»¹. Οὕτε λίγο οὕτε πολὺ παραδέχεται ὅτι μέχρι τὸ 19ο αἰ. γινόταν κάποια ταφική χρήση στὸ χῶρο ἐκεῖνο. Στὴ συνέχεια ἐπικαλεῖται τὴ μνήμη καὶ τῶν γεροντοτέρων καὶ τῶν συνομηλίκων καὶ τῶν νεοτέρων, γιὰ νὰ ἐπιβεβαιώσει ὅτι ὁ τόπος σιγὰ σιγὰ γέμισε ἀγκάθια καὶ ἔγινε ἐρημότοπος. Καὶ τελειώνοντας λέει: «Τὴν ἡμερότητα καὶ τὴν χάριν ἀπέδωσε φιλοτίμη καὶ εἰς τὰ δύο κοιμητήρια ὁ ζῆλος τῶν ἑταίρων τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος, ἡ δραστηριότης τῶν ἑκάστοτε ἐπιτετραμμένων τὰ πράγματα τῶν κοιμητηρίων καὶ ἡ προθυμία τῶν φιλοκάλων πολιτῶν». Ἀλλά, γεννιέται τὸ ἐρώτημα, τί νόημα θὰ είχε τὸ νὰ ἐπικαλεῖται ὁ Παπαγεωργίου τὴ μνήμη τῶν γεροντοτέρων ἀλλὰ καὶ τῶν νεοτέρων γιὰ τὴν ἀλλαγὴ ποὺ ἔγινε στὸ χῶρο τοῦ 19ου αἰώνα, ἀν δὲ ἀλλαγὴ αὐτή, ἡ ἐγκατάλειψη δηλ. αὐτοῦ τοῦ χώρου ποὺ χρησίμευε ὡς χῶρος ταφῆς, δὲν εἶχε συντελεσθεῖ στὰ χρόνια αὐτῶν τῶν ὁποίων τὴ μνήμη ἐπικαλεῖται; Ὡστε λοιπὸν ἡ ἀλλαγὴ ἔγινε στὰ χρόνια τους, ὥστε νὰ τὴ θυμοῦνται, ἄρα δὲ χῶρος εἶχε διατηρήσει μέσα στὸ 19ο αἰ. τὴν ἴδιοτητά του.

Εἶναι ἀλήθεια ὅτι ἀλλες ἔνδειξεις ἀπ' αὐτὲς τοῦ Παπαγεωργίου δὲν ἔχομε γιὰ τὸ ἀμέσως προηγούμενο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς νεκροταφεῖο, στὰ δυτικὰ τῆς Θεσσαλονίκης. Τὸ ἀξιόπιστο δῆμος τοῦ Παπαγεωργίου ὡς ἐπιστήμονα μᾶς ἔνισχυε τὴ γνώμη ὅτι κατὰ τὸ 19ο αἰώνα ὑπῆρχε ἀκόμη σὲ χρήση—ἔστω καὶ σὲ κακὴ κατάσταση—ἔνα δυτικὸ νεκροταφεῖο ἀντίστοιχο μὲ τὸ ἀνατολικὸ—ὅπως γινόταν ἀπὸ ἀρχαιοτάτων χρόνων στὴ Θεσσαλονίκη. «Οσο γιὰ τὴν ἔκταση καὶ τὰ δριὰ του, δυστυχῶς, ἀντίθετα μὲ δ, τι εἶχαμε σχετικὰ μὲ τὸ ἀνατολικὸ παλιὸ νεκροταφεῖο. δὲν ἔχομε ἐδῶ στοιχεῖα ποὺ νὰ μᾶς βοηθοῦν νὰ τὸ βεβαιώσουμε. Ἐπειδὴ δῆμος δὲ Παπαγεωργίου βεβαιώνει, στὸ λόγο του τῶν ἐγκαινίων, ὅτι στὴ συλλογὴ του ἔχει πολλὲς ἐπιγραφὲς ποὺ προέρχονται ἀπὸ τὸ χῶρο αὐτὸ (δηλ. τοῦ νεκροταφείου τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς), μποροῦμε νὰ συμπεράνομε ὅτι ὁ χῶρος τοῦ σημερινοῦ δυτικοῦ νεκροταφείου τῆς πόλης εἶναι τμῆμα τοῦ παλιοῦ (μὲ τὴν ἔννοια τοῦ ἀμέσως προηγούμενου) νεκροταφείου. Καὶ λέω τμῆμα, γιατὶ ὀπωσδήποτε τὸ παλιὸ ἦταν πολὺ πιὸ ἐκτεταμένο, γιὰ τοὺς λόγους ποὺ ἀναφέραμε σχετικὰ μὲ τὴν ἔκταση τοῦ ἀνατολικοῦ.

Ἄσχετα λοιπὸν ἀπὸ τὸ ἀν μποροῦμε, ἢ ὅχι, νὰ προσδιορίσουμε ἀκριβῶς τὴ θέση καὶ τὴν ἔκτασή του, μποροῦμε στηριζόμενοι τόσο στὰ λεγό-

1. Ἐπὸ τὶς ἐπιτύμβιες χριστιανικές ἐπιγραφὲς ποὺ βρέθηκαν στὸ χῶρο αὐτό, πρὶν γίνει τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, τρεῖς μόνον ὑπάρχουν στὸ βιβλίο τῶν Τ σιγαρίδα — Λοβέρδον, δ.π., οἱ ὑπ' ἀρ. 8, 13 καὶ 38, μὲ χρονολογία τῶν πρώτων χριστιανικῶν αἰώνων.

μενα τοῦ Παπαγεωργίου («Λόγος ρηθεὶς ἐπὶ τοῖς ἐγκαινεῖοις.... κ.λ.), ὅσο καὶ στὰ λεγόμενα τῆς ἐπιστολῆς τῆς Φιλ. Ἀδελφότητος («...κατὰ τὸ 1875 τὰ δύο νεκροταφεῖα τῆς ήμετέρας Κοινότητος.... κ.λ.), νὰ παραδεχθοῦμε τὴν ὑπαρξήν του καὶ νὰ καταλήξομε στὸ δικα.ολογημένο συμπέρασμα, ὅτ. κατὰ τὸ 19ο αἰώνα, πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ νεκροταφείου Εὐαγγελίστρια ἀνατολικά, καὶ πρὶν ἀπὸ τὴν ἴδρυση τῆς Ἅγ. Παρασκευῆς δυτικά, λειτουργοῦσαν στὴ Θεσσαλονίκη δύο, ἀμέσως προηγούμενα αὐτῶν, νεκροταφεῖα τῆς ἑλλ. ὀρθόδοξης κοινότητας, στὶς ἵδιες περίπου θέσεις: Τὸ ἔνα ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος καὶ στὴ θέση ποὺ ἀρκετά λεπτομερειακὰ περιγράφηκε, καὶ τὸ ἄλλο ἔξω ἀπὸ τὸ δυτικὸ τεῖχος, στὴ θέση ποὺ κατέχει σήμερα τὸ νεκροταφεῖο τῆς Ἅγ. Παρασκευῆς.

Καὶ ὅσον ἀφορᾶ μὲν στὴ θέση, τὴν ἔκταση καὶ τὴν ὅψη ποὺ παρουσίαζαν, περιγράφηκαν κατὰ τὸ δυνατὸν καὶ κατὰ προσέγγιση!. "Οσο γιὰ τὸ καθεστώς, σύμφωνα μὲ τὸ ὅποιο γινόταν ἡ διοίκηση καὶ ἡ λειτουργία τους, ξέρομε ἀπὸ ἐπίσημα ἔγγραφα καὶ νομικὰ κείμενα ὅτι ἡ δικαιοδοσία τῶν ὀρθόδοξων ἑλληνικῶν νεκροταφείων τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας ἀνῆκε στὶς ὀρθόδοξες ἑλληνικὲς κοινότητες: «...ἡ δικαιοδοσία ἐπὶ τῶν νεκροταφείων τῶν Ὁρθοδόξων ἀνήκει κατ' ἀρχὰς μὲν εἰς τὴν ἐκκλησίαν, εἴτα δὲ εἰς τὰς Κοινότητας, θεωρουμένης τῆς ἐπὶ τῶν νεκροταφείων δικαιοδοσίας κατ' ἔξοχὴν κοινοτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς διὸ καὶ τὰ προνόμια τὰ ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ παραχωρηθέντα ἀνεγνώριζον τὴν δικαιοδοσίαν ταύτην»². Τὸ καθεστώς αὐτὸ ἴσχυσε μέχρι τὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα καὶ ἡ λήξη του ἐσήμανε, ὅπως θὰ δοῦμε παρακάτω, καὶ τὸ τέλος τῶν παλαιῶν νεκροταφείων αὐτῶν.

Μέχρι τότε ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Θεσσαλονίκης, ἔθαβε τὰ μέλη της στὰ νεκροταφεῖα γιὰ τὰ ὅποια μιλήσαμε, σύμφωνα μὲ τοὺς νόμους τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταφῆς, καὶ μὲ μόνη πολιτειακὴ διατύπωση τὴ δήλωση πρὸς τὶς ὀθωμανικές ὄρχες τοῦ θανάτου τοῦ ἀποθανόντος μέλους της. ("Οπως θὰ δοῦμε παρακάτω, ἀπὸ τὰ μέσα καὶ πέρα τοῦ 19ου αἰ. ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση μὲ νόμους εἰδικοὺς γιὰ τὰ νεκροταφεῖα καὶ τὶς ταφὲς γενικῶς δρισε ἀρκετές διατυπώσεις γύρω σ' αὐτὰ καὶ ἀνέλαβε τὸν πρῶτο ρόλο στὴν τήρηση τῆς ἐφαρμογῆς τους")³. Ωστόσο, ἀν τὰ σχετικὰ μὲ τὸ κα-

1. Σχετικὰ μὲ τὴν ὅψη καὶ τὴ μορφὴ ποὺ παρουσίαζε τὸ δυτικὸ θά πρέπει νὰ θεωρήσουμε ὅτι ἡταν «πεντηχρότερη» ἀπ' αὐτὴν τοῦ ἀνατολικοῦ νεκροταφείου, γιὰ τὸ λόγο ὅτι οἱ εὐπορόιερες συνοικίες τῶν Ἑλλήνων τῆς Θεσσαλονίκης βρίσκονταν στὸ ὀντολικὸ τμῆμα τῆς πόλης, τὸ 19ο αἰώνα.

2. Δημ. Σταύρος, Συμβολὴ εἰς τὴν διδασκαλίαν περὶ τῶν νομικῶν σχεσεων ἐπὶ τῶν κοιμητηρίων, Ἀθήνα 1935, σ. 26.

3. Δημ. Νικολαΐδου, Οθωμανικοὶ κώδικες, Κωνσταντινούπολις 1891, τ. Δ', σ. 4.393-94.

θεστώς ποὺ διεῖπε τὴ λειτουργία τῶν νεκροταφείων αὐτῶν, τὰ μαθαίνομε ἀπὸ διάφορες πηγές, λ.χ. ἐκκλησιαστικὰ ἢ κοινοτικὰ ἔγγραφα, ἢ νομικὰ ἀκόμη, τὴν ὑπαρξήν τους καὶ τὴν κατὰ προσέγγιση ἐντόπισή τους τὴ χρωστοῦμε στὰ ἀρχεῖα τῆς Ἱερᾶς Μητροπόλεως Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Φιλοπτώχου Ἀδελφότητος, ποὺ μᾶς παρέχουν τὶς παραπάνω ἔγκυρες πληροφορίες¹. Χάρη στὰ ἀρχεῖα αὐτὰ διασώθηκε ἔγκυρη ἡ πληροφορία γιὰ τὰ τελευταία «ἀρχαιοπρεπῆ», θὰ ἔλεγα, τὰ τελευταῖα «παλαιοῦ τύπου» νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης. Καὶ λέω τὰ τελευταῖα, γιατὶ στὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰώνα συμβαίνει μιὰ μεγάλη ἀλλαγὴ. Ἰδρύεται ἔνα νεκροταφεῖο ποὺ ἡ δημιουργία του διφείλεται στὴν ἀνάγκη ἰδρυσης νεκροταφείου σύμφωνου πρὸς τὰ εὐρωπαϊκὰ πρότυπα, καὶ στὴν ἀνάγκη τῆς ταχύτερης δυνατῆς ἰδρυσης συγχρονισμένου Ἑλληνικοῦ δρθόδοξου νεκροταφείου χάριν ἐθνικῆς σκοπιμότητας.

Τὰ πρῶτα (τακτικὰ) Ἑλληνικὰ νεκροταφεῖα τῆς Θεσσαλονίκης τὸ 19ο αἰ.

Βρισκόμαστε στὸ δεύτερο μισὸ τοῦ 19ου αἰώνα. Στὴ μακεδονικὴ πρωτεύουσα, ποὺ ἐξακολουθεῖ νὰ μένει στὴν τουρκικὴ κατοχή, ζοῦν καὶ κινοῦνται ἔθνικὰ μειονότητες τῶν Βαλκάνιων ἢ αὖν, ποὺ προσπαθοῦν νὰ βελτιώσουν ὅσο μποροῦν τὴ θέση τους μέσα στὴν δύσμανικὴ αὐτοκρατορία ποὺ βαθμιαῖα φθίνει.

Οἱ Βούλγαροι προσπαθοῦν νὰ ἐπιτύχουν τὴ δημιουργία νεκροταφείου στὸν ἔξω τῶν τειχῶν ἀνατολικὸ χῶρο, πράγμα ποὺ κάνει τὸ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακεὶμ νὰ συλλάβει τὴν ἴδεα ν' ἀναθέσει ἡ Ἑλλ. κοινότης στὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα τὴ δημιουργία νέου νεκροταφείου της, στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση. Πράγματι μὲ σύμβαση², ποὺ ἔγινε στὶς 24 Ἀπριλίου 1875, ἡ Ἑλληνικὴ κοινότης Θεσσαλονίκης παρεχώρησε στὴ Φ.Α. γιὰ τὴν πραγματοποίηση τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ ἔνα μεγάλο χῶρο τῆς ἔξω ἀπὸ τὸ ἀνατολικὸ τεῖχος, «συμπεριλαμβανομένης τῆς περιοχῆς τῶν λατομείων, τοῦ ἀγιάσματος τοῦ Ἀγ. Παύλου καὶ τοῦ Κεδρηνοῦ λόφου, ἢτοι τοῦ χώρου ἐκείνου ὅπου ἐπὶ αἰῶνας ἐθάπτοντο οἱ τῶν Ὁρθοδόξων Ἑλλήνων νεκροί.

‘Ως πρῶτον μέλημα τῆς Ἀδελφότητος ὑπῆρξεν ἡ περίφραξις τοῦ ἀπαριτήτου χώρου διὰ τὴν ἐγκατάστασιν νεκροταφείου. Δυστυχῶς, αἱ Τουρ-

1. Τὰ λίγα καὶ ἀνεπιβεβαίωτα ἀπὸ ἄλλους, πεὺ ἀναφέρει ὁ Ν. Χριστοδούλου, δὲν μποροῦν νὰ θεωρηθοῦν μόνα τους σὰν βάσιμα στοιχεῖα.

2. ‘Η σύμβαση μεταξὺ Ἑλλ. Ὁρθοδόξης Κοινότητος καὶ «Φιλ. Ἀδελφότητος Ἀνδρῶν» ἐπικυρώθηκε ἀπὸ τὸν τότε μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Ἰωακεὶμ καὶ καταχωρήθηκε στὰ ἀρχεῖα τῆς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης μὲ τὸν ἄρ. 653. Δυστυχῶς δὲν μπόρεσα νὰ βρῶ τὸ ἔγγραφο ἀπὸ ὅσο καὶ ἂν ἐρεύνησα τοὺς σχετικοὺς φακέλους. Ἰσως δταν συμπληρωθεῖ ἡ ταξινόμηση τῶν ἀρχείων τῆς Μητρόπολης τὸ ἔγγραφο νὰ βρεθεῖ.

κικαὶ ἄρχαι δὲν ἐπέτρεπον τοιοῦτον περιτείχισμα, μετὰ μεγάλης δὲ δυσκολίας κατωρθώθη τότε ἡ περίφραξις μέρους μόνον τῆς ὅλης περιοχῆς, ὅπου ἴδρυθη τὸ νεκροταφεῖον τῆς Εὐαγγελιστρίας καὶ ἀνηγέρθη ὑπὸ τῆς Ἀδελφότητος ὁ ὁμώνυμος ναός.

Ἄπο τὴν λοιπὴν περιοχὴν δὲ τὴν ὁποίαν διεξεδίκει ἡ Φ.Α. ως ἐκδοχεὺς τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἐλλ. Κοινότητος, μέρος ἔξεχωρήθη ὑπὸ τῶν τότε Ἀρχῶν εἰς τὸ ὁρφανοτροφεῖον Ἰσλα-Χανὲ μέρος δὲ διὰ τὴν ἐγκατάστασιν Ἀρμενικοῦ ὁρφανοτροφείου καὶ νεκροταφείου Διαμαρτυρομένων.

Τὸ μεγαλύτερο ὅμως πλῆγμα ἐδέχθη ἡ Φ.Α. καὶ κατ’ ἀκολουθίαν ὁ Ἑλληνισμὸς τῆς Θ. ὅτε βραδύτερον δι’ ἀποφάσεως τοῦ Νομαρχιακοῦ συμβουλίου, ὅλως αὐθαιρέτως παρεχωρήθη ἡ παρὰ τὰ λατομεῖα θέσις “Πλατάνια” διὰ τὴν ἐγκατάστασιν Βουλγαρικοῦ νεκροταφείου¹.

“Ωστε λοιπὸν ἡ ἀνάγκη τοῦ νὰ προλάβει ν’ ἀποκτήσει ἡ ὀρθόδοξη ἑλληνικὴ κοινότης τῆς Θεσσαλονίκης νεκροταφεῖο σύγχρονο καὶ στὴν καλύτερη δυνατὴ θέση πρὶν ἀπὸ τοὺς Βουλγάρους, ἐπέσπευσε τὴ δημιουργία τοῦ νεκροταφείου «Εὐαγγελιστρία». “Οσο γιὰ τὸ διτὶ ἐπρεπε νὰ εἶναι σύγχρονο—καὶ αὐτὴ εἶναι ἡ μεγάλη ἀλλαγὴ ποὺ σημειώσαμε παραπάνω—αὐτὸ διφείλεται στὸ διτὶ ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση, ἀκολουθώντας στὸ θέμα τῶν νεκροταφείων τὶς μεταρρυθμίσεις ποὺ ἔφερε στὴ Γαλλία ἡ ἐπαναστατικὴ τῆς κυβέρνηση², θέσπισε νόμο³ ποὺ ἀφοροῦσε στὰ νεκροταφεῖα ὅλης τῆς ὀθωμανικῆς ἐπικράτειας—περιλαμβάνοντας καὶ τὰ χριστιανικά—μὲ τὰ ἄρθρα τοῦ ὁποίου ἀπαγορεύονταν στὸ ἔξῆς ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν σὲ περιβόλους ἐκκλησιῶν, ἥ μέσα στὶς ἵδιες τὶς ἐκκλησίες, καθὼς καὶ σὲ νεκροταφεῖα ποὺ βρίσκονταν μέσα σὲ συνοικίες, καὶ ὑποχρεώνονταν οἱ κοινότητες νὰ ἰδρύουν νεκροταφεῖα «τακτικά», σὲ μέρη ποὺ διαλέγονταν μετὰ ἀπὸ πολλὲς διατυπώσεις ἐκ μέρους τῆς ὑγειονομικῆς ἀρχῆς, καὶ στὰ ὅποια καὶ μόνον ἐπιτρέπόταν ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν. Βλέπομε, λοιπόν, διτὶ γιὰ πρώτη φορὰ ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν παύει ν’ ἀποτελεῖ ἀπλὸ κοινωνικοθρησκευτικὸ καθῆκον καὶ ὄδηγεῖται κάτω ἀπὸ πολιτειακὲς διατυπώσεις.

Ἐτσι, λοιπόν, κάτω ἀπ’ αὐτές τὶς συνθῆκες, ποὺ ἀπὸ τὴν μιὰ εἶναι ἡ ἐθνικὴ σκοπιμότης, ἀπὸ τὴν ἄλλη ἡ ἀνάγκη προσαρμογῆς στὴ νέα εὐρωπαϊ-

1. Ἀπόσπασμα ἀπὸ πραγματεία τοῦ Ν. Χριστούλου «Περὶ τοῦ ἀγιασματος τοῦ Ἀγ. Παύλου, στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο» τοῦ Ν. Σφενδόνη, 1950, σ. 216. Γιὰ τὴ θέση «Πλατάνια» ἔχομε μιλήσει προηγουμένως.

2. Δημ. Σταύρος, δ.π., σ. 64: «...πρώτη ἡ Γαλλικὴ ἐπαναστατικὴ κυβέρνηση διὰ διατάγματος καθώρισε τὸν τρόπον τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν νεκροταφείων, τοὺς ὅρους τῆς ταφῆς τῶν νεκρῶν καὶ τοὺς τόπους ὅπου καὶ μόνον ἀποκλειστικῶς ἐπετρέπετο αὐτὴ ἐκ λόγων κοινωνικῆς καὶ ὑγεινῆς προνοίας».

3. Δημ. Νικολαΐδος, δ.π., τόμ. Δ', σ. 4.394.

ζουσα δθωμανική νομοθεσία περὶ νεκροταφείων, δημιουργήθηκε τὸ δρθόδοξο ἑλληνικό νεκροταφεῖο «Ἐναγγελίστρια», πρῶτο χρονολογικὰ ἀπὸ τὰ ἐκσυγχρονισμένα δρθόδοξα νεκροταφεῖα τῆς πόλης μας. Πρὶν τελειώσει ὁ 19ος αἰώνας ἄλλο ἔνα ἑλληνικό δρθόδοξο νεκροταφεῖο ίδρυθηκε στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ δυτικό της χῶρο αὐτὴ τῇ φορᾷ: τὸ δρθόδοξο ἑλληνικό νεκροταφεῖο τῆς Ἀγ. Παρασκευῆς, ίδρυμένο καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴ Φιλόπτωχο Ἀδελφότητα σύμφωνα μὲ τὴ σύμβαση τῆς 26-4-1875, γιὰ νὰ ἔξυπηρτεῖ τὸν πληθυσμὸ τῶν δυτικῶν συνοικιῶν τῆς πόλης.

Ἐτσι βλέπομε νὰ ὑπάρχουν διαδοχικὰ κατὰ τὸ 19ο αἰώνα τέσσερα δρθόδοξα ἑλληνικὰ νεκροταφεῖα στὴ Θεσσαλονίκη: δύο—ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ—παλαιά, καὶ δύο—ἀνατολικὸ καὶ δυτικὸ—νέα, ποὺ ίδρυθηκαν σὲ ἀντικατάσταση τῶν παλαιῶν, καὶ στοὺς Ἰδιους σχεδὸν μὲ αὐτὰ χώρους. Καὶ γιὰ μὲν τὰ δύο παλαιὰ πιστοποιήθηκε ἡ ὑπαρξὴ τους μὲ ἀπόλυτα ἔγκυρο, νομίζω, τρόπο, σκιαγραφήθηκε κατὰ τὸ δυνατὸν ἡ θέση καὶ ἡ ἔκτασή τους, καὶ ἔγιναν μερικές εἰκασίες γιὰ τὴ μορφὴ καὶ τὴ λειτουργία τους.

Οσο γιὰ τὰ δύο νέα, μὲ τὸ καθένα ἀπ' αὐτὰ ἀξίζει ν' ἀσχοληθεῖ κανεὶς διὰ μακρῶν ἰδιαιτέρως¹. Ἀποτελοῦν ἀρχεῖα πραγματικὰ ποὺ μᾶς πληροφοροῦν γιὰ τὴ ζωὴ καὶ τὴν κοινωνία τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 19ου αἰώνα, ποὺ τόσο λίγα γι' αὐτὸν στοιχεῖα ἔχομε. Μᾶς δίνουν—πρὸ παντὸς τῆς Εὐαγγελίστριας—πληροφορίες γιὰ τὶς οἰκογένειες, καὶ τὸν πληθυσμὸ γενικὰ τῆς Θεσσαλονίκης, γιὰ τὶς προσωπικότητές της, γιὰ τὰ ἐπαγγέλματα καὶ τὶς χρηματικὲς ἀξίες τῆς ἐποχῆς, γιὰ τὴ γλώσσα καὶ τὰ ἴστορικὰ γεγονότα, γιὰ τὶς καλλιτεχνικὲς τάσεις καὶ τὴν αἰσθητικὴ γενικὰ τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰώνα στὴν πόλη μας. Εἶναι λοιπὸν σημαντικὴ ἡ ἀξία τους ὅσο καὶ ἀν ἡ παρουσίᾳ τους αὐτὴ καθαυτὴ δὲν προξενεῖ εὐάρεστα συναισθήματα. Ἀξίζει λοιπὸν νὰ τὰ περιεργασθεῖ κανεὶς προσεκτικὰ καὶ ν' ἀκούσει τὴ διπλὴ τους γλώσσα: αὐτὴ τῶν βιβλίων τους—ὅσα ἔχουν σωθεῖ—καὶ αὐτὴ ποὺ μᾶς μιλοῦν τὰ Ἰδια τους τὰ μνημεῖα. Γι' αὐτὸ ἀκριβῶς τὸ λόγο καὶ γίνονται ἀντικείμενο μιᾶς χωριστῆς, σὲ συνέχεια μετὰ τὴν παρούσα, μελέτης.

Τάφοι σὲ ἐκκλησίες. Τὰ («ἐν ταῖς συνοικίαις») νεκροταφεῖα

Ἡ ἔρευνά μας ὅμως στὸ θέμα τῶν νεκροταφείων τοῦ 19ου αἰώνα, τῶν πρὶν ἀπὸ τὴν ίδρυση τῆς Εὐαγγελίστριας, δὲν τελειώνει μὲ τὴν ἐντόπιση καὶ σκιαγράφηση τῶν δύο παλαιότερών της, καθὼς καὶ μὲ τὰ ὅσα σχετικὰ μὲ τὴν Εὐαγγελίστρια καὶ Ἀγία Παρασκευὴ ἔξιστορήθηκαν ἐδῶ.

1. Ὁπως λέχθηκε καὶ προηγουμένως τὸ νεκροταφεῖο «Ἐναγγελίστρια» τῆς Θεσσαλονίκης ἀποτελεῖ τὸ θέμα χωριστῆς μελέτης ποὺ θ' ἀκολουθήσει τὴν παρούσα.

Πάνω στὸ θέμα νεκροταφεῖα πρέπει ν' ἀναφερθεῖ ἐδῶ ἡ ἴδιορρυθμία πού, ἀπέναντι στὸ δικό μας αἰώνα, παρουσίαζε ὁ 19ος, καθὼς καὶ οἱ προηγούμενοὶ του αἰδῆνες. Πρόκειται δηλ. γιὰ τὶς ταφές ἐκτὸς νεκροταφείων, ποὺ συνήθιζονταν στοὺς προηγούμενους αἰῶνες καὶ ποὺ γίνονταν εἴτε σὲ αὐλές ἐκκλησιῶν, εἴτε στὸ ἐσωτερικὸ τοὺς, εἴτε καὶ σὲ αὐλές σπιτιῶν ἀκόμη¹. Συνήθεια πολὺ παλιά, ἀπόλυτα ἔξακριβωμένη ἀπὸ τὰ εὐρήματα, ποὺ ώστόσο θὰ μᾶς ἀπασχολήσει μόνον ὅσον ἀφορᾷ στοὺς αἰῶνες τῆς τουρκοκρατίας καὶ εἰδικὰ στὸ 19ο αἰώνα μὲ τὸν ὅποιο ἀσχολεῖται ἡ μελέτη αὐτῆς. "Οτι ἡ συνήθεια διατηρήθηκε μέχρι τὸ τελευταῖο τέταρτο τοῦ 19ου αἰ. στὶς Ἑλληνικὲς κοινότητες εἶναι ἀπόλυτα ἔξακριβωμένο καὶ θὰ δοῦμε παρακάτω πᾶς. "Οτι διατηρήθηκε καὶ στὴ Θεσσαλονίκη, ἔχομε ἐπίσης παραδείγματα.

"Ἄς δοῦμε ὅμως πρῶτα πρῶτα πῶς ἔρομε ὅτι ἡ συνήθεια τῶν ταφῶν ἐκτὸς νεκροταφείων ἔξακολουθοῦσε νὰ τηρεῖται καὶ στὴ διάρκεια τοῦ 19ου αἰώνα. Εἴδαμε προηγούμενως ὅτι στὰ μέσα τοῦ 19ου αἰώνα ἡ ὀθωμανικὴ κυβέρνηση στὴν προσπάθειά της νὰ ἔξευρωπαῖσθε ὑθετικὲς νόμοι σύμφωνα μὲ τὸν ὅποιο ἰδρύονταν νεκροταφεῖα νέου τύπου σὲ τόπους ἐγκεκριμένους ἀπὸ τὶς ὑγειονομικὲς ἀρχές, στὰ ὅποια καὶ μόνον ἐπιτρεπόταν εἰς τὸ ἔξῆς ἡ ταφὴ τῶν νεκρῶν, πλὴν ὁρισμένων περιπτώσεων ποὺ ἐπιτρεπόταν ν' ἀποτελοῦν ἔξαιρεση. Τὸν ὀθωμανικὸν ἀπὸ νόμο ἔσπευσε ν' ἀνακοινώσει τὸ Οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο Κωνσταντινουπόλεως σ' ὅλες τὶς ὁρθόδοξες Ἑλληνικὲς μητροπόλεις, μὲ ὁρισμένες πατριαρχικὲς καὶ συνοδικὲς ἐγκυκλίους², χάρη στὶς ὅποιες πληροφορούμαστε πολὺ καλά τὰ σχετικὰ μὲ τὴ συνήθεια τῆς ταφῆς ἐκτὸς νεκροταφείων καὶ τὴ διατήρησή της μέσα στὸ 19ο αἰώνα.

Μαθαίνομε πρῶτα ἀπ' ὅλα, ἡ μᾶλλον βεβαιωνόμαστε, ὅτι στοὺς τάφους ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων τῶν ἔξω τῆς πόλεως, δηλ. στοὺς τάφους μέσα σὲ αὐλές ἐκκλησιῶν, σὲ αὐλές σπιτιῶν, στὸ ἵδιο τὸ ἐσωτερικὸ τῶν ἐκκλησιῶν ἀκόμη, θάβονταν ὅχι μόνον ἱερῷμένοι ἀλλὰ καὶ λαϊκοί, καὶ μάλιστα ὅτι οἱ τάφοι αὐτοὶ ἀγοράζονταν, ἀποτελοῦσαν οἰκογενειακὴ ἴδιοκτησία καὶ μποροῦσαν νὰ μεταπωληθοῦν, ὅπως ἀκριβῶς γίνεται στὶς μέρες μας μὲ τοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους τῶν τωρινῶν νεκροταφείων, καὶ ὅπως γινόταν καὶ στοὺς ἀρχαίους καὶ τοὺς βιζαντινοὺς χρόνους³. Παρ' ὅλ' αὐτά, παρόλο

1. Παράδειγμα ταφῆς σὲ αὐλές σπιτιῶν εἶναι ἡ μικρὴ ὁμάδα τάφων στὴν αὐλὴ σπιτιοῦ τῆς ὁδοῦ Μ. Μπότσαρη, ποὺ ὑπήρχε μέχρι περίπου τὸ 1950. Αὐτὸς μονὸς τὸ βεβαίωσε ὁ κ. Μάρκος Δαλέσης, προϊστάμενος τοῦ νεκροταφείου «Ἐναγγελίστρια».

2. Ἰωάννον Σταυρίδον, Συλλογὴ πατριαρχικῶν καὶ συνοδικῶν ἐγκυκλίων... Ἐν Κωνσταντινουπόλει 1900.

3. Τὴ σχετικὴ πληροφόρηση τὴν ὀφείλομε στὶς ἐπιτύμβιες ἐπιγραφές. Μιὰ ἀπ' αὐτές, ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ 507 ποὺ βρέθηκε στὰ 1969 στὸ δυτικὸ νεκροταφεῖο καὶ βρίσκεται στὸ

ὅτι δηλ. οἱ πληροφορίες αὐτές μᾶς δίνονται ἀπὸ τὴν πιὸ ἔγκυρη πηγὴν ποὺ θὰ μπορούσαμε νὰ βροῦμε, δὲν θὰ ἡταν αὐτές καὶ μόνον ἀρκετὲς γιὰ νὰ στη-
ξομε μὲ σιγουριά τὴν ἄποψη ὅτι: ἀφοῦ στὶς ὁρθόδοξες κοινότητες τῆς ὁθωμ.
ἐπικράτειας συνέβαιναν αὐτά, ὥρα καὶ στὴ Θεσσαλονίκη θὰ μποροῦσε νὰ
συμβαίνει τὸ ἴδιο. Αὐτὴ τὴν εἰκασία δὲν θὰ μπορούσαμε νὰ τὴν ἐπιβεβαιώ-
σομε, ἀν δὲν μᾶς ὀδηγοῦσαν σ' αὐτὴν τὴν ἐπιβεβαίωση τὰ ἵδια τὰ πράγματα.

Πράγματι, ἔχομε στὴ Θεσσαλονίκη εὑρήματα καὶ μνημεῖα ποὺ μᾶς
βεβαιώνουν ὅτι καὶ ἐδῶ ὑπῆρχε ἡ συνήθεια τῆς ἐκτὸς τῶν νεκροταφείων
ταφῆς. Στὶς περισσότερες ἀπὸ τὶς παλιές ἐκκλησίες μας βρέθηκαν κατὰ τὴ
διάρκεια ἐπισκευῶν τους στὸν ἐσωτερικὸν ἢ στὸν ἐξωτερικὸν τους χῶρο, τά-
φοι μεμονωμένοι ἢ σὲ ὅμαδες ὀλόκληρες. Οἱ βυζαντινολόγοι μας ἔχουν
δημοσιεύσει ἐπανειλημμένα τὰ σχετικὰ μὲ τάφους ποὺ βρέθηκαν στὴν Παν.
Χαλκέων, Ἀγιο Γεώργιο, Μονὴ Λατόμου, ναὸ Ταξιαρχῶν, Ἀχειροποίη-
το¹, Ἀγ. Σοφία. Οἱ τάφοι αὐτοὶ δὲν ἔχουν σχέση μόνον μὲ ταφές Ἱερωμένων,
ὅπως συνηθίζοταν ἀπὸ τὰ πολὺ παλιὰ χριστιανικὰ χρόνια, ἀλλὰ καὶ μὲ τα-
φές λαϊκῶν. Τὸ πιὸ παλιὸ σωζόμενο παράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἰδους ἀπὸ τὰ
χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι ὁ τάφος τοῦ Λουκᾶ Σπαντούνη μὲ χρονο-
λογία 1481², στὸν Ἀγ. Δημήτριο, καὶ τοῦ Ἰωάννου Ἀργυροπούλου³, στὸ
δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγίας Σοφίας, χρονολογίας τοῦ 15ου αἰώνα. Μιὰ νεό-
τερη ἐπιγραφὴ⁴ ἀπὸ τάφο, τοῦ 17ου αἰ. αὐτή, δὲν ξέρομε ποὺ ἀκριβῶς βρέθη-

¹ Αρχαιολογικὸ Μουσεῖο Θεσσαλονίκης, εἰναι καταχωρημένη μὲ τὸν ἀρ. 13 στὸ βιβλίο τῶν Ε ὑ θ. Τ σιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου - Τ σιγαρίδα, ὥ.π., σ. 45.

² Εἰδικά γιὰ τὴν Ἀχειροποίητο ὁ Χρ. Γουγούσης, ποὺ παραβρέθηκε σὲ μιὰν ἐπισκευή της, γράφει στὸ «Μακεδονικὸ Ἡμερολόγιο ὁ Γόρδιος Δεσμός», 1915, σ. 230, ὅτι ἐξωτερικὰ τοῦ βόρειου καὶ νότιου τοίχου της βρέθηκαν—τρία στρώματα στὸ βόρειο καὶ δύο στὸ νότιο—πολλές ταφές.

³ Α. Ξυγγόπουλος, Ἡ βασιλικὴ τοῦ Ἀγ. Δημητρίου Θεσσαλονίκης, 1946, σ. 28-29.

⁴ Ἡ ἐνεπίγραφη ἐπιτύμβια πλάκα του βρέθηκε στὸ δάπεδο τοῦ ἱεροῦ τῆς Ἀγ. Σοφίας. Δὲν μποροῦμε νὰ εἴμαστε σίγουροι ὅτι ὁ τάφος ἦταν ἀκριβῶς ἐκεῖ. Ἡ πλάκα βρί-
σκεται τώρα στὸ μουσεῖο τῆς Ροτόντας. Ἐχει τὸν ἀρ. 54 στὸ βιβλίο τῶν Ε ὑ θ. Τ σιγαρίδα—Κάτιας Λοβέρδου - Τ σιγαρίδα, ὥ.π., σ. 82. Εἶναι πιθανὸν ν' ἀνήκει
ἡ πλάκα στὶς ἀρχές τοῦ 16ου αἰ., μιὰ ποὺ στὴν καταγραφὴ τῶν χριστιανῶν τῆς Θεσσαλο-
νίκης, τοῦ ἀτετάρτου τοῦ 16ου αἰ., ποὺ ἐκδόθηκε ἀπὸ τὴ Βουλγαρικὴ Ἀκαδημία Γραμμά-
των, ἀναφέρεται ἔνας Ἰωάννης Ἀργυρόπουλος (Βασ. Δημητριάδης, Ὁ Kanunnâ-
me καὶ οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης γύρω στὰ 1525, «Μακεδονικά» 19, 1979,
342). Τὸ ὅτι θύμηται στὴν Ἀγ. Σοφία, ἐνῶ ἀναφέρεται ὅτι ἀνήκει στὴν ἐνορία τῆς Ἀχει-
ροποίητου, νομίζω πῶς εὔκολα ἐξηγεῖται ἀπὸ τὸ ὅτι ἡ Ἀχειροποίητος εἶχε τίνει ἡδη τζαμὶ
ἀπὸ τὸν 15ο αἰ.

⁵ Βρίσκεται καὶ αὐτὴ στὸ μουσεῖο τῆς Ροτόντας καὶ εἶναι καταχωρημένη στὸν παρ-
άνω κατάλογο μὲ τὸν ἀρ. 58.

κε, γι' αὐτὸ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν κατατάξουμε μὲ σιγουριὰ στοὺς τάφους τοῦ εἰδους γιὰ τὸ δόποιο ὁ λόγος.

Τὸ πιὸ νέο πράδειγμα αὐτοῦ τοῦ εἰδους ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς τουρκοκρατίας εἶναι οἱ τάφοι ἔξω ἀπὸ τὸ ἵερὸ τῆς Μονῆς Βλατάδων. Εἶναι τάφοι καὶ ἰερωμένων καὶ λαϊκῶν μὲ χρονολογίες τοῦ 19ου αἰώνα. Πολλὲς φορὲς αὐτοῦ τοῦ εἰδους οἱ τάφοι (δηλ. οἱ ἐκτὸς τῶν κυρίων νεκροταφείων ποὺ βρίσκονται ἐκτὸς τῶν τειχῶν), δοντας πολλοὶ μαζί, δημιουργοῦσαν τὴν εἰκόνα ἐνὸς μικροσκοπικοῦ νεκροταφείου· ἐνὸς συνοικιακοῦ νεκροταφείου, θὰ λέγαμε. "Αν σκεφθεῖ κανεὶς πόσες περιπέτειες πέρασε ἡ Θεσσαλονίκη, πόσες ταραχές, πόσες σφαγὲς ἔγιναν σ' αὐτήν, θὰ δεῖ πῶς ἡταν αὐτὸς ἐνας πρόσθετος λόγος νὰ θάβονται οἱ πολίτες μέσα στὶς ἴδιες τους τὶς συνοικίες.

"Ενα πρόσφατα σχετικὰ ἀποκαλυμμένο ταφικὸ συγκρότημα ἡταν αὐτὸ ποὺ βρέθηκε στὴ Μονὴ Βλατάδων καὶ ἔπιανε δόλο τὸ χῶρο ἀνάμεσα στὸ καθολικὸ καὶ στὴ βιβλιοθήκη Μισιρλόγλου. Ἀποκαλύφθηκε ἀνάμεσα στὰ 1935-38¹. "Αν προσθέσομε καὶ τοὺς τάφους ποὺ στὸ διάστημα αὐτῶν τῶν μηνῶν τοῦ 1981-82 ἀνασκάβονται ἔξω ἀπὸ τὴ νότια πλευρὰ τοῦ καθολικοῦ ἀπὸ τοὺς ἀρχαιολόγους τῆς Βυζαντινῆς Ἐφορείας, θὰ δοῦμε ὅτι πρόκειται πράγματι γιὰ ἔνα ὀλόκληρο νεκροταφεῖο.

Γιὰ τέτοιου εἰδους συνοικιακὰ νεκροταφεῖα μιλοῦν καὶ οἱ διθωμανικοὶ νόμοι τοῦ 19ου αἰ., ποὺ ἀναφέραμε προηγουμένως καὶ τοὺς δόποίους οἱ πατριάρχες τῆς δρθόδοξης ἑλληνικῆς ἐκκλησίας κοινοποίησαν στὶς μημητροπόλεις τῶν δρθόδοξων ἑλληνικῶν κοινοτήτων².

"Οπως εἰδαμε, ὁ ἐνταφιασμὸς αὐτοῦ τοῦ εἰδους ἀπαγορεύτηκε σὲ ὅλες γενικὰ τὶς κοινότητες τῆς διθωμανικῆς ἐπικράτειας, μὲ τὴ σχετικὴ νομοθεσία τῶν μέσων περίπου τοῦ 19ου αἰώνα. "Αν ἔξακολούθησε νὰ ὑπάρχει καὶ στὴ Θεσσαλονίκη καὶ μέχρι τὰ τέλη του, αὐτὸ ἔγινε ἐπειδὴ ἡ ἐγκύκλιος ποὺ ἔστειλε ὁ πατριάρχης Γρηγόριος, στὰ 1868, στὶς δρθόδοξες ἑλληνικές μημητροπόλεις, μετὰ τὴν ἐκδοση τοῦ σχετικοῦ διθωμανικοῦ νόμου, ἔξαιρούσε ἀπὸ τὴν ἀπαγόρευση: α) Τοὺς πνευματικοὺς ἀρχηγοὺς (ἐννοοῦσε κυρίως τοὺς θρησκευτικούς) ποὺ ἐπιτρεπόταν νὰ ἔξακολουθοῦν νὰ θάβονται «ἐν ταῖς ἴδιαις αὐτῶν ἐκκλησίαις καὶ μοναστηρίοις», β) ὅσες οἰκογένειες «ἔτυχον ἀνέκαθεν νὰ ἔχωσιν ἴδιους τάφους ἐπὶ τῷ δρφ μέντοι, σπως, λαμβάνον-

1. Ἡ πληροφορία γιὰ τοὺς τάφους τοῦ 1935-38 μοῦ δόθηκε ἀπὸ τὸν πανοσιολογιώτατο Γεννάδιο Διακάκη. "Οσο γιὰ τοὺς τάφους τοῦ 1981 ποὺ ἀκόμη ἀποκαλύπτονται, δὲν μπορεῖ τίποτε ἐπὶ πλέον νὰ λεχθεῖ, πρὶν ἡ Ἐφορεία Βυζαντινῶν Ἀρχαιοτήτων, ὡς η μόνη ἀρμόδια, κάνει τὶς ἀνακοινώσεις της.

2. I. Σ τα ριδού, δ.π., 167 κ.ἔ. «περὶ τῶν ἐν ταῖς συνοικίαις νεκροταφείων καὶ ἐν τοῖς περιβόλοις τῶν ἐκκλησιῶν ἐνταφιασμοῦ τῶν νεκρῶν».

τες πρῶτον τὴν ἄδειαν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως ἐπισήμως θάπτωσιν αὐτοὺς ἐν τοῖς ιδίοις αὐτῶν τάφοις, καθόσον ἀπαγορεύεται τούντεύθεν ἵνα πωλῶνται ἡ ἀγοράζωνται ἐντὸς τῆς πόλεως τοιοῦτοι ἐν τοῖς περιβόλοις τῶν ἐκκλησιῶν, ἔτι δὲ καὶ ἐπὶ τῷ ὅρῳ ὅπως κλείωσιν αὐτοὺς καλῶς διὰ λίθου καὶ πλίνθων εἰς βαθμὸν τοῦ νὰ μὴ εἰσέρχηται ἀήρ...»¹.

Αὐτὲς ἡταν οἱ περιπτώσεις ποὺ ἐπιτρεπόταν νὰ ἔξακολουθήσει νὰ γίνεται ἐνταφιασμὸς αὐτοῦ τοῦ εἰδούς. Ἡ πρώτη περίπτωση ἔξακολουθεῖ νὰ ἴσχυει καὶ στὸν 20ὸ αἰώνα: οἱ ἰερωμένοι θάβονται συνήθως στὶς ἐκκλησίες καὶ τὰ μοναστήρια τους. Παράδειγμα ὁ τάφος τοῦ μητροπολίτη Θεσσαλονίκης Γεννάδιου στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης. Ἐξαίρεση ἐπίσης γίνεται καὶ γιὰ λαϊκοὺς προκειμένου γιὰ πρόσωπα ποὺ εἶναι δωρητὲς σὲ κάποια ἐκκλησίᾳ ἡ μοναστήρι, δπως λ.χ. στὴ Μονὴ Βλατάδων, κοντά στους τάφους τοῦ 19ου αἰώνα ὑπάρχουν καὶ τάφοι τοῦ 20οῦ ποὺ δὲν ἔχουν θαμμένους κληρικούς, ἀλλὰ λαϊκούς, ἄνδρες καὶ γυναῖκες².

Ἐκτὸς ἀπὸ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ποὺ εἰδαμε νὰ μᾶς πληροφοροῦν σχετικὰ μὲ αὐτὸ τὸ εἰδος τοῦ ἐνταφιασμοῦ, καὶ ἐκτὸς ἀπὸ τὰ παραδείγματα τέτοιων τάφων τοῦ 19ου αἰώνα ποὺ ὑπάρχουν ἀκόμη στὴ Θεσσαλονίκη, ἔχομε καὶ ἄλλες μαρτυρίες γραπτὲς καὶ προφορικὲς γιὰ ἐπιβεβαίωση τοῦ πράγματος.

Ἄπὸ τὶς γραπτὲς ἀναφέρω αὐτὴν τοῦ L. Abastado ποὺ διηγεῖται σ' ἔνα βιβλίο του³, δτὶ μποροῦσε νὰ δεῖ κανεὶς ἀκόμη στὶς μέρες του τοὺς τάφους τῶν προξένων Γαλλίας καὶ Γερμανίας στὴν αὐλὴ τῆς μητρόπολης τῆς Θεσσαλονίκης, στὸ σημερινὸ δῆλ. ναὸ τοῦ Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ.

Ἄπὸ τὶς προφορικὲς μαρτυρίες, ἡ πιὸ κοντινὴ χρονικὰ καὶ ποὺ προέρχεται ἀπὸ ἄτομο μορφωμένο καὶ ἀξιόπιστο, εἶναι αὐτὴ τῆς κ. Χριστίνας Γιαννούλη-Νεχαμᾶ, ποὺ ἀπὸ τοὺς γονεῖς τῆς ἔχει ἀκούσει πώς ὁ παππούς της Τουσλαντζῆς-Γιαννούλης εἶχε ταφεῖ στὸν "Άγιο Ἀθανάσιο. Ἄπὸ τὴ γιαγιά της Ἐλένη Γιαννούλη, ποὺ πέθανε στὰ 1926 σὲ ἡλικία μεγαλύτερη

1. I. Σταυρὸς, Συλλογὴ πατριαρχικῶν ἐγκυκλίων, σ. 168.

2. Ὁπως λ.χ. ὁ τάφος τῆς Ζωῆς Μισοπούλου μὲ χρονολογία 1944 καὶ ἡ ταφόπετρα τῆς Σταυρούλας Σαβράκη, μὲ χρονολογία θανάτου 1938, πίσω ἀπὸ τὸν ἀνατολικὸ τοῖχο τοῦ καθολικοῦ τῆς μονῆς.

3. La perle de l'Égée Saloniique, ce qu'elle fut, σ. 52.

Πρόκειται γιὰ τοὺς Moulin καὶ Abbott, ποὺ θανατώθηκαν ἀπὸ τὸν τουρκικὸ δχλὸ τῆς Θεσσαλονίκης στὰ 1876. Σήμερα ὁ τάφος τοῦ Ἐδμόνδου Abbott βρίσκεται στὸν οἰκογενειακὸ τύφο τῶν Abbott στὸ νεκροταφεῖο «Ἐναγγελίστρια» ἐμπρὸς καὶ ἀριστερὰ ἀπὸ τὴν ἐκκλησία.

Γιὰ τὸν Moulin γράφει ὁ Ἀπ. Βακαλόπουλος στὸ ἄρθρο του, Τὰ δραματικὰ γεγονότα τῆς Θεσσαλονίκης τοῦ 1876, «Μακεδονικά» 2(1941-52) 226, δτὶ ὁ νεκρός του μετὰ τὴν κηδεία μεταφέρθηκε στὴ γαλλικὴ ναυαρχίδα.

τῶν 80 ἑτῶν, ἄκουσε δτὶ ή ἵδια «βαφτίστηκε, παντρεύτηκε, καὶ εἶχε θαμμένους τοὺς προγόνους της, στὴν ἐκκλησία τοῦ Ἀγίου Ἀθανασίου». Αὐτὴ ή πληροφορία εἶναι νομίζω σημαντική. "Αν σκεφθοῦμε δτὶ ή Ἐλένη Γιαννούλη πέθανε στὰ 1926 σὲ ἡλικία μεγαλύτερη τῶν 80 ἑτῶν, θὰ βροῦμε δτὶ γεννήθηκε λίγο πρὶν ἀπὸ τὸ 1850. Εἶναι δηλ. πρόσωπο ποὺ γεννήθηκε στὴν καρδιὰ τοῦ αἰώνα ποὺ ἐρευνοῦμε, καὶ ἔξησε τὰ περισσότερα χρόνια τῆς ζωῆς του μέσα σ' αὐτόν. Ἡ μαρτυρία της διατηρημένη στὴ μνήμη τῆς ἐγγονῆς της κ. Χριστίνας Νεχαμᾶ, τὸ γένος Γιαννούλη, ἔχομε κάθε λόγο νὰ εἴμαστε βέβαιοι πως ἔφθασε σ' ἔμπειρη ἀναλλοίωτη. "Οπως εἰπώθηκε παραπάνω, αὐτοῦ τοῦ εἰδούς οἱ ταφές δὲν γίνονται σήμερα, ἐκτὸς ἂν πρόκειται γιὰ πρόσωπα ποὺ ἔχουν σχέση μὲ τὴν ἐκκλησία.

'Απὸ τὰ δύο μεγάλα νεκροταφεῖα τοῦ τέλους τοῦ 19ου αἰ. ή μὲν Ἀγία Παρασκευὴ ἔξακολουθεῖ νὰ εἶναι σὲ λειτουργία—ἄν καὶ ἔχει ἥδη διαμορφωθεῖ πιὸ ἔξω ἀκόμη ἀπὸ τὴ Θεσσαλονίκη χῶρος γιὰ τὸ νέο δυτικό της νεκροταφεῖο—ένδη στὴν Εὐαγγελίστρια ἰσχύει ἔνα εἰδικὸ καθεστώς. Γίνονται δηλ. ἀκόμη ταφές, ἀλλὰ μόνον στοὺς οἰκογενειακοὺς τάφους, καὶ συγχρόνως γίνεται ἀπὸ τὸ Δῆμο Θεσσαλονίκης προσπάθεια νὰ βρεθεῖ τρόπος, ὥστε νὰ σταματήσουν καὶ αὐτές, ὥστε τὸ νεκροταφεῖο νὰ διαλυθεῖ, μιὰ ποὺ δὲν εἶναι πιὰ τὸ νεκροταφεῖο τὸ ἐκτὸς τῆς πόλεως, ποὺ ἥταν ὅταν ἴδρυθηκε στὰ 1875, ἀλλὰ βρίσκεται ἐνσωματωμένο σὲ πυκνοκατοικημένη περιοχή. Εὐτυχῶς δτὶ χάρις στὴν ἰδιορρυθμία ποὺ παρουσιάζουν ἀπὸ νομικὴ ἄποψη οἱ οἰκογενειακοὶ τάφοι, ή Εὐαγγελίστρια ἔξακολουθεῖ νὰ ὑπάρχει. Εὐχῆς ἔργο θὰ ἥταν νὰ τῆς δοθεῖ «χάρις» καὶ νὰ ἔξακολουθήσει νὰ ζεῖ μέσα στὴν καρδιὰ τῆς Θεσσαλονίκης, μεγάλη εἰκονογραφημένη σελίδα τῆς Ἰστορίας της.

RÉSUMÉ

Efi Kakoulidou, Les cimetières orthodoxes grecs de Thessalonique du 19ème siècle.

Les cimetières orthodoxes grecs de Thessalonique étaient pendant l'occupation turque, et jusqu'au dernier quart du 19ème siècle, du ressort de l'église et de la communauté grecque.

Nous supposons qu'ils étaient situés un peu en dehors de l'enceinte de la ville, les uns à l'est, les autres à l'ouest des murs, et faisaient plus ou moins suite aux précédents cimetières chrétiens orthodoxes.

Nous n'avions pourtant pas jusqu'au présent d'éléments positifs qui permettent de les situer avec précision, contrairement au cas des cimetières paléochrétiens que, dès 1898, les fouilles de Doitte-Perdrizet-Guypers avaient permis de localiser (plan 1).

Quelques documents des archives de la société «*Φιλόπτωχος Ἀδελφότης Ἀρδρῶν*», des archives de l'archevêché de Thessalonique, ont fourni les éléments qui attestent l'existence et précisent l'emplacement de deux cimetières l'un à l'est et l'autre à l'ouest qui étaient en activité pendant le 19ème siècle, avant la création du cimetière «Evangelistria».

Pendant la 2ème moitié du 19ème siècle le gouvernement ottoman a décidé—par des lois spéciales sur les cimetières—la création des cimetières dont l'activité serait régie par certains règlements fixés par l'état. Ces nouvelles lois ont été communiquées à tous les archevêchés orthodoxes de la domination ottomane, par des encycliques du patriarchat.

C'est ainsi qu'à Thessalonique aussi ont été créés des cimetières «reguliers»: le cimetière orthodoxe grec «Evangelistria» (1875) situé en dehors l'enceinte à l'est, et le cimetière «Sainte Paraskevi» (vers la fin du 19ème siècle) en dehors de l'enceinte à l'ouest.

Ils ont été fondés tous les deux, par la société «*Φιλόπτωχος Ἀδελφότης*», sur ordre de la communauté grecque.

Cependant, outre ces quatre cimetières, il y avait aussi un autre type d'inhumation, dans la ville même, qui existait encore au 19ème siècle: c'est-à-dire des tombes soit regroupées soit isolées dans des cours d'églises ou de monastères, ou même dans des cours de maisons.

Ce mode d'inhumation a été interdit par les nouvelles lois ottomanes sur les cimetières.

Seuls quelques cas n'étaient pas soumis à cette interdiction.

De nos jours ce mode d'inhumation n'est plus appliqué que pour les hommes d'église.